

אמינותן של איגרות החסידים מארץ-ישראל

יהושע מונדשיין

א

רבות נכתב כבר על איגרות החסידים מארץ-ישראל, ומפאת חשיבותן ניתן לשער שרבות עוד ייכתב אודותן. מאמרה של רעיה הרן, 'שבחי הרב: לשאלת אמינותן של איגרות החסידים מארץ-ישראל',¹ הסב את תשומת-לב החוקרים לעובדה המוזרה, שעד כה הסתפקו בנוסחי האיגרות שבדפוס, ולא ראו כלל צורך לבדוקם ולהשוותם לנוסחים שבכתב-היד.

ברם, יש מקום להרהר אחר שיטתה של הרן בבדיקת הטקסט והשוואת נוסחיו שבדפוס ושבכתב. בדברים שלהלן נערער על גישתה ונבקש לסתור את מסקנותיה. מאחר שמאמרה מעורר את הרושם כאילו קדמה לו בדיקה טקסטואלית מדוקדקת של נוסחי כתב-היד והדפוסים, שומה עלינו בראש ובראשונה לבחון ולהיווכח האמנם כך הוא. 'נתמזל מזלנו' — כותבת הרן — 'ומצאנו גם כמה כתב-יד, הן במחלקת כתב-היד שבספרייה הלאומית והאוניברסיטאית בירושלים והן אצל אנשים פרטיים'.² כמה כתב-יד? לא יותר משניים, והם: 'כ"י הספרייה הלאומית' (מס' 903 8°) ו'כ"י שנתקבל מהרב מ' זילבר', וזאת בשעה ש'לידינו הגיעו עשרות-עשרות קובצי אגרות החסידים שבגליל בכתב-יד' כלשונו של אברהם יערי,³ וגם עתה מצויים בהשג ידינו כתב-יד נוספים, שלמרבח הפלא אינם נזכרים כלל במאמרה של הרן.

חמישה כתב-יד נמצאים במחלקת כתב-היד של בית-הספרים הלאומי בירושלים; תצלומיהם של שני כתב-יד נוספים מצויים במחלקת תצלומי כתב-היד שבאותה ספרייה; עוד שני כתב-יד ברשותם של אנשים פרטיים בירושלים; וכתב-יד נוסף, הידוע עתה לכל, הוא כ"י לנינגרד, שמתוכו הדפיס מרדכי וילנסקי את המכתבים בספרו 'היישוב החסידי בטבריה'.⁴ בספר זה ניתן גם תיאור מפורט של כתב-היד ורשימה של תכולתו, וממנה אנו למדים כי חמישה מהמכתבים שהרן דנה בהם במאמרה זה נמצאים גם בכתב-היד. אף-על-פי שהספר נזכר במאמרה כמה פעמים,⁵ אין אנו מוצאים התייחסות כלשהי מצדה לכתב-יד לנינגרד זה, וגם לא לשאר כתב-היד הנזכרים בו.

* חלק ראשון של מאמר אשר סיומו יובא בקתדרה 64.

1 קתדרה, 55 (ניסן תש"ן), עמ' 58-22 [להלן: הרן].

2 שם, עמ' 27. ובעמ' 30: 'כ"י הספרייה הלאומית... וכתב-יד אחרים' — משמע שהשוואת האיגרות נעשתה לפחות לשלושה כתב-יד.

3 א' יערי, 'עליית החסידים ההמונית לא"י', מחניים, מו (סיון תש"ך), עמ' 139.

4 מ' וילנסקי, היישוב החסידי בטבריה, ירושלים תשמ"ח.

5 ראה: הרן, עמ' 22, הערה 2, עמ' 49 הערות 86, 87.

נתאר עתה בקצרה את טיבם של כתבי-היד הללו, מן המוקדמים שבהם אל המאוחרים.⁶
א. כ"י בית-הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים (להלן: כס"א) 6299⁸. בשער כתב-היד מפורש כי נכתב בשנת תק"ן בקאדין, ובשער החלק השני נכתב: 'קאדינוע'. היא Kadino שבמחוז מסטיסלב, סמוך לוויטבסק. כתב-היד היה בבעלותו של אברהם כהנא, שאף השתמש בו ב'ספר החסידות' שלו.⁷ בחלקו הראשון 46 דפים של מכתבים מארץ-ישראל, ובחלקו השני 12 דפים של מכתבי ר' שניאור זלמן מלאדי (רש"ז), דרוש אחד ממנו, ומכתבו של ר' לייב הענעלעש לבנו.⁸ האגרת האחרונה שבחלק הראשון⁹ כתובה בכתיבת יד אחרת, או שמא בכתיבה רשלנית וחפוזה של מעתיק כתב-היד כולו. כתב-יד זה נזכר בספרו של וילנסקי.¹⁰

ב. כ"י הסמינר לרבנים בניו-יורק (ACC. 48009 MIC. 2119, ס' 11217 במכון לתצלומי כתבי-יד שבבית-הספרים הלאומי בירושלים, להלן: כ"י הסמינר). נכתב כנראה ברוסיה. חסרים ממנו לפחות 15 דפים במקומות שונים, וב-38 הדפים הנותרים מועתקות איגרות מארץ-ישראל, עד שנת תקמ"ט. נראה לי שנכתב בסמוך לאותה שנה. בדפים האחרונים כמה איגרות מרש"ז.

ג. כ"י הספרייה הציבורית בניו-יורק (Jewish Items 32/1, ס' 31159 במכון לתצלומי כתבי-יד שבבית-הספרים). נכתב במאהליב שברוסיה הלבנה בשנת תקנ"א.¹¹ בכתב-היד 80 דפים — מתוך 82 שהיו בו בעבר — וגם הוא כולל, ב-57 דפיו הראשונים, מכתבים עד שנת תק"ן. בסופו איגרות ותורות של הבעש"ט, המגיד ממזריץ', רש"ז, ר' חייקיל מאמדור, ר' נחום מצ'רנוביל ור' אלימלך מליזנסק.

ד. כ"י כס"א 1467⁸. נכתב בשנת תקנ"ב, כנראה ברוסיה.¹² כולל איגרות עד שנת תק"ן. בכתב-יד זה 31 דפים — מתוך 33 שהיו בו בעבר — הכוללים איגרות מארץ-ישראל, ובהן גם שתיים של רש"ז, 6 דפים של איגרות רש"ז, ר' חייקיל מאמדור וצוואת ר' אהרן מקרלין, ועוד 29 דפים של דרושי המגיד ממזריץ' 'אשר נלקטו... על ידי תלמידו... רבי שמעלקה הרב דק"ק ניקלשפארג'.¹³ גם כתב-יד זה נזכר בספרו של וילנסקי.¹⁴

6 קביעת מקום העתקת כתבי-היד, במקרים שהדבר אינו מפורש בכתב-היד עצמו, נעשתה לפי סוג הנייר וצורת הכתיבה. ועוד, באותן שנים ישבו החסידים ברוסיה ובארץ-ישראל, ועל כן אם ניתן להבחין שאין אלו כתבי-יד ארצישראלים, סביר שנכתבו ברוסיה. כתבי-היד המתוארכים מלמדים כי בדרך-כלל לא נעשתה ההעתיקה יותר מאשר שנה או שנתיים לאחר תאריך המכתב האחרון שבאותו קובץ. לשאלה אם ניתן לייחס את הקצצים הללו לחוג חסידי מסוים ואם יש לכך משמעות לגבי השאלות העומדות בפנינו ראה להלן, הערה 161.

7 הרן מביעה את צערה על אי ידיעת המקורות שמהם העתיק כהנא את האיגרות שהדפיס ב'ספר החסידות' שלו, ראה: הרן, עמ' 39, הערה 66. והנה המקור לנגד עינינו.

8 י' ברנאי, איגרות חסידים מארץ-ישראל, ירושלים תש"ס, איגרת מט' [להלן: ברנאי].

9 שם, איגרת נו'.

10 וילנסקי (לעיל, הערה 4), עמ' 72, 80.
11 בדף 59 ע"א: 'עד כאן נמצא וכאן ה' להעתיק מאגרת הכתב ע"פ העתקה שהועתק בק"ק שמוליאן, היום יום ועש"ק כ"ו מנחם אב דהאי שתא תקנ"א לפ"ק פה ק"ק מאהליב'. בדף 75 ע"א: 'הועתק ר"ח אלול תקנ"א', ובדף 74 ע"ב: 'כל הניל הועתק היום יום ה' ב' אלול שנת תקנ"א לפ"ק פה ק"ק מאהליב יצ"ר'. בדף 71 ע"א שורבט המשפט 'נכתב ביום ה' פ' שופטים שנת תק"ס לפ"ק פה ק"ק שטמנבולן [?]', ונראה שאין להתייחס לכך ברצינות, בעיקר משום שאין המשפט נמצא בתחילתו של עניין או בסופו, אלא תלוי ועומד בראש עמוד ובמצע עניין.

12 תאריך הכתיבה מפורש בקולופון שבדף 37 ע"ב: 'תם ונשלם... היום ב' ד' ימים בחודש מנחם אב בשנת תקנ' בית לפ"ק'.

13 בסוף כתב-היד נכרכו עוד 12 דפים בנייר שונה ובכתיבה מאוחרת, ובהם דרוש ארוך בעניין התפילה כתוב ידידיש. לפרסומו ראה: מ' איידלבוים, 'מאמר חסידי נדיר' סיני, פח (תש"ס-תשמ"א), עמ' קסה-קעט; י' מונרשיין, 'האמנם "מאמר חסידי נדיר"? סיני, צ (תשמ"ב), עמ' צג.

14 וילנסקי (לעיל, הערה 4), עמ' 94 ועוד.

אֲנֵרֶת מֵאֵי

חֶלֶק * רֶאשׁוֹן קֶרֶחַשׁוֹן

מֵאֵהָק טַבְרִיאָ וּמַעֲהָק נַפֶּת * מַרְבּוֹמִינוּ הַקְדוּשִׁים:
 * וְהַטְהוּרִים הַשׁוֹקֵדִים עַל גֶּזֶר הַמּוֹרָה וְהַעֲבֹדָה:
 * וְהַתְּפִילָה בְּקוֹל מוֹצֵחַ לַהֲבוֹת הַקּוֹדֶשׁ פְּנִימָה:
 * אֲשֶׁר בְּאַרְץ הַקְדוּשָׁה הַמֵּה * הֵם כְּבוֹד הַרֵב בֶּן:
 * וּפְרִישָׁא וְהַסִּידָה לֹאֵר נַעַן הַמְּקוּבֵּל לֵאמֹר מֵהוּ:
 * מִנְחָם מַעֲנֵד לֵעַץ * וְהֵם כְּבוֹד הַרֵב הַגָּדוֹל חֲסִידָם:
 * קִדְּשָׁה וּפְרִישָׁה הַמְּרִיף וְשׁוֹנֵן הַמְּקוּבֵּל לֵאמֹר מֵהוּ:
 * אֲבִירָהּ הַכֵּבֶן שִׁמְיָ לְהֵיטֵב * וְגַם שְׁאֵרֵי הַגְּרוֹת הֵן:
 * שֶׁנֶּשְׁלַט לֹאֲנֵשׁ מִדִּינֹת רֹשִׁיָּה יַעַץ * וּבְמִיכּוֹס שֶׁלָּהּ:
 * בְּפִילֵי * נִכְתָּב * בְּקֶלֶקֶל אֲדִין * יַעַץ:

תְּחִלָּתָהּ מִמִּשְׁלַח אֲדוֹנֵינוּ הַגָּדוֹל קַסְפִּידָהּ:
 הַדְּרוֹקָהּ הַפְּרִיָּה * כִּי־הִיא הַבְּחֹר:
 הַמְּשַׁעַל וְהַנֶּשֶׁה: כִּסֵּי * זִמְקִיד קִרְפִּיל *
 כִּי־הִיא הַבְּחֹר * מְקִינֵשׁ בּוֹרֵג:

לְפָרֵט תְּנַחֵם בְּאַרְץ: סִכְלָה לְפָנָהּ

ה. כתב־יד ברשותו של ר' חנוך סורסקי בירושלים. נכתב כנראה ברוסיה. כולל 42 דפים ובהם איגרות מארץ־ישראל עד שנת תקנ"ג, ותוספת מאוחרת יותר, בכתיבה שונה, של מכתב משנת תקנ"ד. לפיכך נראה שנכתב בשנים תקנ"ג-תקנ"ד.

ו. כ"י לנינגרד. נכתב בבוריסוב שבפלך מינסק. הכתיבה החלה בשלהי שנת תקנ"ד, ונמשכה גם בשנים תקנ"ה ותקנ"ו. וילנסקי תיאר, כאמור, את כתב־היד ופרט את תכולתו.¹⁵ רק תצלומיהם של 76 דפים הגיעו לידי וילנסקי, וברור שחסרים מכתב־היד כמה דפים. בכתב־היד כלולות איגרות הרבנים מארץ־ישראל, וכן איגרות ודרושים מהבעש"ט, המגיד ממזריץ', רש"ז, ר' חייקל מאמדור ור' אהרן מקרלין.

שנת הכתיבה 'תקנ"ד' מפורשת בשער כתב־היד, אך גם במקומות אחרים מצינו התבטאויות המלמדות אודות זמן הכתיבה, כגון באיגרת 57: 'אגרת הקודש... מהאי שתא תקנ"ד', ובאיגרת 61: 'אגרת הקודש... בעד השד"ר דהאי שתא' שאף היא שנת תקנ"ד.¹⁶ ואם כן, לפנינו כתב־יד שאינו העתקה גרידא מכתב־יד אחר, אלא כתב־יד 'חיי', שהכותב הוסיף לעדכן אותו ככל אשר השיגה ידו. אופייניות לכתב־יד זה הן ארבע איגרות ששלח ר' אברהם מקליסק (רא"ק) לאנשים פרטיים ולכללות חסידיו אשר בבוריסוב¹⁷ — עיר מושבו של כותב כתב־היד.¹⁸

ז. כתב־יד בבעלותו של ד"ר אלחנן ריינר בירושלים. צורת הכתיבה קרובה לסגנון הארצישראלי יותר מאשר לסגנון הרוסי, ותקופתו המשווערת של כתב־היד במחצית הראשונה של המאה ה"ט. בכתב־היד 68 דפים, ובהם רק מכתבי הרבנים מארץ־ישראל ומכתב התנחומים של רש"ז על פטירת ר' מנחם מנדל מוויטבסק (רמ"ם). הכותב העתיק מקובץ, או מהעתקתו של קובץ, שנערך בסמוך לשנת תקמ"ט, ואין בו איגרות המאוחרות לאותה שנה. גם התארים 'שיחיה' וכד', המתייחסים לרא"ק ולרש"ז, מורים על עריכה מוקדמת. סדר המכתבים וכתוריהם מעיד על זיקה הדוקה לכתב יד מסוגו של כ"י ב. כתב־יד זה כבר נודע ברבים משימוש שעשה בו ישראל ברטל.¹⁹

ח. כתב־יד הנמצא כיום בבעלותו של הרב יוסף בוקסבוים בירושלים, ואשר היה בעבר בספרייתם של הרבנים ר' צבי הירש ובנו ר' חיים אליעזר שפירא ממונקאץ'.²⁰ מכתב־יד זה נדפסו 19 מכתבים בספר 'לקוטי אמרים',²¹ כמפורש שם בכמה מקומות (ראה עוד להלן). בכתב־היד 57 דפים, ובהם

15 שם, עמ' 33-69. 16 שם, עמ' 61. 17 שם, עמ' 101-111.

18 תודתי לפרופ' וילנסקי על שאפשר לי בחפץ לב לעיין כל צורכי בתצלומי כתב־היד אשר ברשותו. וילנסקי כותב שאין אנו יודעים מהיכן הגיע כתב־יד זה לאוסף פרידלנד בלנינגרד, ראה: וילנסקי (שם), עמ' 38. נראה לי לשער כי ש' וינר, שעסק לא רק ברישום ספרי 'קהלת משה' אלא גם ברכישת ספרים וכתב־יד עבור האוסף (ראה: ש' וינר, קהלת משה, מחברת שניה, פטרבורג תרנ"ו, עמ' XI). הוא שהשיג את כתב־היד בבוריסוב, עיר מולדתו. ושם היה הוא הבעלים של כתב־היד קודם להעברתו לאוסף פרידלנד, ותעיד על כך חתימת שמו, המופיעה שלוש פעמים בדפיו הראשונים של כתב־היד. עוד אודות כתב־היד שנאספו לאותו אוסף על־ידי איש יודע ספר, רובם מוצאם מערי ליטא ופולין, אספם במסעיו שם ובערי מאהליב ע"ג דניעפער, ואדעסא' ראה מחברת ראשונה, פטרבורג, תרנ"ג, עמ' II, ואין אני יודע למי כוונתו.

19 ראה: ההקדמה של י' ברטל, אגרות הפקידים והאמרכלים מאמשטרדם, תקפ"ט, ירושלים תשל"ט, עמ' יג, הערה 7. תודתי לד"ר ריינר שנענה לבקשתי ברצון והעמיד גם לרשותי את כתב־היד לשם בדיקתו.

20 על רכישתה של ספריית האדמו"רים ממונקאץ' על־ידי הרב י' בוקסבוים ראה: שו"ת רבינו יצחק הגדול מפונא זצ"ל, באר יצחק, ירושלים תשמ"ב, עמ' 24; שו"ת רבי נחום טרייביטש, ירושלים תשמ"ט, עמ' 20. תודתי לרב בוקסבוים שהשאיל לי את כתב־היד לצורך עבודתי, וגם אפשר למכון לתצלומי כתב־יד להכין ממנו צילום (שמספרו עתה 46195).

21 לקוטי אמרים, לעמברג תרע"א.

האיגרות מארץ-ישראל עד שנת תקס"ט. אותיות ערביות הטבועות בנייר מוכיחות כי מקורו מזרחי, וסביר אם-כן שנכתב בארץ-ישראל.

ט. כ"י בסל"א 903 8°. אני מקבל את דעתה של הרן שניתן להניח כי מקורו של כתב-יד זה הוא בארץ-ישראל.²² חיזוק להשערה זו נמצא בכך שבציון אחד הבעלים נרשם שהוא מטבריה, וגם הבעלים השני הוא ממשפחה חסידית ידועה בטבריה, משפחת שולמן. הרן אינה מציינת אימתי נכתב כתב-יד זה, אף-על-פי שיש בו סימן-מים ברור שבו מוטבעת שנת ייצורו: 1838. כלומר, אין ספק שכתב-היד לא נכתב לפני שנת תקצ"ח.

י. כתב-יד באוסף שבדרון בתיק ר' אברהם מקליסק.²³ מכתב-יד זה הדפיס אברהם יעקב ברור את המכתבים שבמאמרו 'על המחלוקת בין הרש"ז מלאדי ור' אברהם הכהן מקאליסק'.²⁴ זהו כתב-יד מאוחר יחסית — מסוף המאה הי"ט או תחילת המאה העשרים — ובו 8 דפים, הכוללים 14 מכתבים. סביר שאינו אלא שריד מכתב-יד גדול יותר. אין בכתב-יד זה אף מכתב מאלו שהרן דנה בהם, ולכאורה אין הוא רלוונטי לעניינה. אך אנו נסתייע בו לשם מיון כתב-היד למשפחותיהם. יא. כ"י בסל"א 1379 4°. בשער כתב-היד מפורש: 'נכתב עפ"י העתקת כ"י בקיעב שנת תרע"א לפ"ק'. גם כתב-יד זה היה בבעלותו של כהנא, והוא אינו אלא העתקה — שהוזמנה כנראה על-ידי כהנא עצמו — מהחלק הראשון של כ"י א. מכתבים ספורים לא נעתקו לכאן, כנראה על-פי הוראותיו של מזמין ההעתקה. בכתב-היד 62 עמודים.

יב. 'כתב-היד שנתקבל מהרב זילבר'. כתב-יד זה נזכר רבות במאמרה של הרן, אולם אין היא מבהירה לנו דבר אודות מהותו, איכותו, זמנו ותכולתו. לפי המידע שבידי, זהו אמנם כתב-יד במשמעות של כתיבת יד אדם ולא בהדפסה, אולם אין זו אלא מחברת שכתב ר' אהרן יוסף לוריא מטבריה, שנפטר בשנת תשכ"ט. הוא העתיק למחברת 5 מכתבים, ורק 3 מהם מתקופת רמ"ם ורא"ק. ההסתמכות על 'כתב-יד' שכזה לשם בדיקת נוסחים וקבילותם מעוררת תמיהה. מקובל שקודם שניגשים להסקת מסקנות על סמך בדיקה טקסטואלית של מקורות והשוואת נוסחים, יש לבצע בדיקה של 'משפחות' כתב-היד והמקורות, שהרי בהעדר בדיקה מעין זו ניתן לטעות כי ברוב המקורות מופיעה גירסה מסוימת, בשעה שכל אותם מקורות אינם אלא העתקה ישירה שהעתיקו איש מרעהו, ולפיכך כולם אינם חשובים אלא כמקור אחד בלבד. אחרי מיון כתב-היד למשפחותיהם יש לבדוק אילו הן המשפחות העתיקות וה'מיוחסות' ואילו הן המשפחות ה'פגומות'.

הדברים הללו פשוטים הם וידועים לכל, אולם מאחר שלא מצאתי במאמרה של הרן כל זכר לבדיקה שכזו, חובה עלי לעשות זאת הן למקורות שצוינו במאמרה והן למקורות שלא נזכרו אצלה. מהטבלה שערכתי, ובה רשימת תכולתם של כתב-היד והדפוסים העיקריים, נראה בעליל כי כל אחד מכתב-היד הקדומים (וכן הספר 'פרי הארץ' וחיטבת המכתבים הראשונה שבחלק האיגרות של 'לקוטי אמרים'²⁵) מהווה יחידה עצמאית ללא כל זיקה ישירה בין העתקה אחת לחברתה. כדי להוכיח זאת די לבחון את כמות המכתבים שבכל קובץ ואת סדר הופעתם בו. אף שבכל המקורות

22 הרן, עמ' 35.

23 הוא התיק שבו נמצא מכתבו של רא"ק הנזכר אצל הרן, עמ' 25. הערה 15.

24 קרית-ספר, א (תרפ"ד-תרפ"ה), עמ' 142-150, 226-238, וראה: שם, עמ' 145, הערה 4.

25 פרי הארץ, קאפוסט תקע"ד; לקוטי אמרים, לעיל, הערה 21.

הללו מופיעים המכתבים פחות או יותר לפי סדר השנים, לא ראי זה כראי זה ואין כל דמיון בין העריכות השונות. גם בדיקת כותרות המכתבים תוכיח זאת היטב. בדיקת נוסח המכתבים עצמם יכולה גם היא להוכיח את העדר התלות של כתב־יד אחד בחברו. אולם אין ברצוני לסבך את הקוראים בדבר שלדעתי מוכח גם בלאו הכי. לעומת זאת מצביעים הממצאים באותה טבלה על קיומה של משפחת כתב־יד הכוללת את כ"י בסל"א 903 8°, כ"י שבדרון, כ"י מונקאץ' (שממנו נדפסה חטיבת המכתבים השנייה שב'לקוטי אמרים') וכן הספר 'חיבת הארץ'.²⁶ כל כתב־היד הללו הם מאוחרים, ואב אחד לכולם.²⁷ מן המאפיינים המובהקים של בני משפחה זו הוא נטייתם להשמיט את 'שבחיו' של רש"י מן המכתבים, ובכל מקום שנפגוש 'שבחים' בכתב־היד הקדומים — הן אלו שנמנו אצל הרן והן אלו שהתעלמה מהם — סביר שלא נמצאם בכתב־היד המאוחרים הללו. כשניצבת בפנינו הבעיה אם משפט כלשהו, שאינו מופיע בהעתקות המאוחרות, מקורי הוא אם לאו, הדעת נותנת כי המאוחרים הם שגרעוהו ולא שהקדומים הוסיפוהו. עוד נדון בכך בהמשך. ובמקרים מסוימים נצביע על כך שההשמטות נעשו ביד גסה, שהותירה בעקבותיה את ההוכחות לזיוף.

בדיקת כותרות המכתבים גם היא, כאמור, מוכיחה את נכונותה של הקביעה כי קיימת זיקה אמיצה בין ארבעת המקורות השייכים למשפחה אחת, ולהלן כמה דוגמאות:²⁸
איגרת לט — כ"י בסל"א 903 8°, כ"י מונקאץ', 'חיבת הארץ': 'אגה"ק מאדמו"ר קדוש עליון הרב מו"ה מנחם מענדל נ"ע מש' תקמ"ו'.
איגרת מב — כ"י בסל"א 903 8°, כ"י מונקאץ', 'חיבת הארץ': 'אגרת מרכוה"ק מארה"ק מש' תקמ"ח'.

איגרת נו — 'לקוטי אמרים' ח"ב (=כ"י מונקאץ'), 'חיבת הארץ', כ"י בסל"א 903 8°, כ"י שבדרון: 'אגרה"ק מאדמו"ר כהנא קדישא (הרב מ' אברהם) נ"ע תקנ"ן'.
איגרת סד — 'לקוטי אמרים' ח"ב (=כ"י מונקאץ'), 'חיבת הארץ', כ"י בסל"א 903 8°, כ"י שבדרון: 'אגרת מאדמו"ר כהן צדק (מוהר"ר אברהם נ"ע) להרב מוהרש"ז בש' תקנ"ז. מפני כבודו של רש"י נשמט שמו מהכותרת שב'חיבת הארץ', כפי שנשמטו קטעים נוספים מגוף המכתב.
איגרת סה — 'לקוטי אמרים' ח"ב (=כ"י מונקאץ'), כ"י בסל"א 903 8°, כ"י שבדרון: 'אגה"ק (מארה"ק) מאדמו"ר כהן אל עליון הרב מו"ה אברהם נ"ע משנת תקנ"ז'.

אף כי קיימים פה ושם שינויים קלים — הן בדוגמאות אלו והן בשאר הכותרות, שלא הבאנו כאן — הרי זה דבר מקובל ושבגרת בכתב־יד העוברים גלגולי העתקות רבים, ולא ייאמן כי שני עורכים יתנבאו בסגנון אחד, ישנו את התארים ממכתב למכתב ויכוונו תמיד איש לדעת רעהו. לכן הזהות בכותרות מעידה על מקור משותף.

אחד הדברים שניתן להסיק מכך כבר עתה הוא שכ"י בסל"א 903 8° והספר 'חיבת הארץ' אינם שני עדי נוסח כפי שהרן מציגה אותם, אלא הם עד אחד בלבד, ולהלן עוד נראה שבעד פסול עסקינן.

26 חיבת הארץ, ירושלים תרנ"ז.

27 קיימות כמה סטיות קלות. הן בתיקוני הסדר והן בהשמטת מכתבים, שב'חיבת הארץ' לא הודפסו מכתבים שאינם לכבודו של רש"י, בעוד כ"י בסל"א 903 8° לא נעתקו מכתבים המפריזים בכבודו של רש"י. לטעמו של עורך כתב־יד זה.

28 מספרי האיגרות כאן ולהלן הם לפי ספרו של ברנא. אין להסיק ממקרים שבהם כרתי כמה מקורות כאחד שאין ביניהם שינויים בכתוב מלא וחסר או בראשי־תיבות ופענוחם.

קטע איגרת מפקיעין,
מתוך כתב-יד א (תקמ"ט)

דבר נוסף, שלא אמרנוהו עד כה הוא, שקטעי ה'שבחים' שהרן טוענת שהם תוספת חיצונית, נמצאים כבר בכל כתבי-היד הקדומים, כפי שנפרט להלן אחד לאחד. ואם-כן יש לנו 6 או 7 עדי נוסח נוספים, שהרן לא הביאה אותם בחשבון ולא התמודדה עימם כלל.

ב

לשם הבנת ה'שבחים' והאווירה שבה נכתבו יש לבדוק במכלול האיגרות שכתב רא"ק אל רש"ז או אודותיו במשך כל שנות ההתכתבות ביניהם, לבחון את היחסים ביניהם ולאור זאת לשוב ולקרוא את ה'שבחים' ולדון באמינותם.

אך במסגרת מאמרה אין הרן מתייחסת כלל ל'שבחים' שכתב רא"ק על רש"ז אחר פטירתו של רמ"ם, ואני תמה כיצד תפרנס הרן את ה'שבחים' הללו. הקורא במאמרה יכול להתרשם כי כל מה שהיה להם לצדיקים ולחסידים בעולמם, כל מאווייהם ומאבקיהם, הכל סבב סביב 'חפיסת השלטון' [ביטוי זה ולהלן, מתוך מאמרה של הרן, י"מ]. והנה, עם פטירתו של רמ"ם היינו מצפים לחזות ב'מאבק ירושה' קשה בין ראשי 'הדור הצעיר' רא"ק ורש"ז, ועל-כל-פנים ב'שעת הכרעה' קשה זו

ה'תרמ"ח

[illegible]

מתוך מכתבו של ר'
אהרן הגדול לר' אהרן
הקטן מסמיליאן (ר')
הערה 99 להלן)

לא צפויה היתה 'פנייה נרגשת' מרא"ק לחסידי רוסיה לפנות דווקא אל רש"ז. שהרי 'חוק יסוד לחסידים ולרבותיהם' קבעה הרן 'אין העברה חלקית של שלטון של צדיק בנשמות חסידיו; בכך אין הוא יכול להתחלק!'²⁹ העובדה של המשך מסורת הערפת 'שבחים' לרש"ז אינה מסתדרת עם קביעותיה הנחרצות של הרן, וכנראה משום כך העדיפה להתעלם הימנה.

נפנה עתה ונראה מה כתב רא"ק אל רש"י ואודותיו. נחרוג קמעא מסדרם הכרונולוגי של המכתבים ונפתח באיגרת התלויה בשלח רא"ק לר' לוי יצחק מברדיצ'וב, בשנת תקס"ה, אודות התנהגותו של רש"י, ובה כתב: 'הרב מוהר"ר שניאור זלמן ... הנה זה מיום אשר שמנוהו לראש במדינות רוסיא אחרי עלייתנו אל הקודש, ובעבור כמה שנים שמענו וראינו את הנהגותיו והדרכותיו לבנ"א <לכני אדם> *²⁹ [לא] ערבו לנו, כי לא שמענו ולא ראינו זה מרבותינו הקדושים נ"ע ...' (ברנאי, איגרת עב). ובכן, רא"ק מספר את העובדה הגלויה לכל כי רמ"ם והוא עצמו מינו את רש"י לראש במדינות רוסיה, וכאן אין מדובר ב'מנהל אדמיניסטרטיווי למגביות' אלא במנהיג ומדריך רוחני.³⁰ קטע זה של 'שבחים' מופיע גם בכ"י בסל"א 903 8° ובכ"י מונקאץ'.

29 הרץ, עמ' 51.

*29 בסוגריים משולשים < > תובאנה להלן הבהרות המחבר בתוך ציטוט.

30 הרן נזקקת לקטע זה בהקשר אחר, ראה: הרן, עמ' 53, ובהמשך עוד נשוב לדון בדבריה.

באיגרת משנת תק"ן כתב רא"ק: 'והלא עיניכם רואות את מורכם הוא רב אחאי ידיד ה' זה סיני הרב המפורסם כ' מוהרש"ז נ"י להתחמם באורו יראו אור עולם ואוצר חיים ושלום' (ברנאי, איגרת נח). קטע זה נעתק אצל ברנאי מהספר 'בית רבי', וכבר העיר וילנסקי כי אין הוא אלא חלק מאיגרת אחרת.³¹

בחמשת כתבי-היד הקדומים, שבהם מועתק מכתב זה, נמצא המשפט במקומו, אך מכ"י 903 8° (ומבני משפחתו 'חייבת הארץ' ו'לקוטי אמרים' ב' [כ"י מונקאץ']) נשמט, כמובן, ה'שבח', שלא היה לרוחם של בני בית-מדרשה של חסידות קליסק.³²

ב'פרי הארץ' חסר חלקו הראשון של המכתב (ארבעים שורות אצל ברנאי), והוא פותח בקטע שאחרי משפט ה'שבחים'. לעומת זאת ב'לקוטי אמרים' א' נמצאת פתיחת המכתב, אך נשמטו ממנו כשני עמודים במרחק של כמה תיבות אחר מקומו של המשפט המושמט הנ"ל.³³

באיגרת משנת תקנ"ב כתב רא"ק: והנה לבאר לכ"א <לכל אחד> מכל פרטי מצות תקצר היריעה, ומה גם כי בעז"ה הלא עמכם כבוד רב חביבי וחמדת לבבי הרב הגדול קדוש ה' מכבוד הרמה [צ"ל: הר ה'] זה סיני כק"ש <כבוד קדושת שמו> מהו' שניאור זלמן פלא יועץ, ומי בעל דברים יגש אליו והוא יראהו את מבוא העיר ואת כל הדרך מדרך ה' אליו תשמעון. ובכללות לא מנעתי מלכתוב להם ... (ברנאי, איגרת נח).

קטע זה נמצא בשלמותו לא רק בכ"י לנינגרד ובכ"י סורסקי, שהם היחידים מבין כתבי-היד הקדומים שיש בהם איגרות מהשנים הללו, וכן ב'פרי הארץ', אלא גם ב'חייבת הארץ', שמשם נעתק לספרו של ברנאי.³⁴

וגם הפעם לא נופתע מכך שמשפט ה'שבחים', החל בתיבות 'ומה גם' וכלה ב'אליו תשמעון' נשמט מכ"י בסל"א 903 8° (ובני משפחתו, 'לקוטי אמרים' ב' [כ"י מונקאץ'] וכ"י שבדרון). אך תמיהני על הך הטוענת שהכינוי 'פלא יועץ', המופיע במכתבם של רמ"ם ורא"ק, אינו מכוון לרש"ז.³⁵ ולא מצאה לנכון לגלות את אוזנו כי באיגרת זו מפורש 'מהו' שניאור זלמן פלא יועץ'. באיגרת ששלח רא"ק לחסידיו קהילת בוריסוב בשנת תקנ"ב כתב:

ואין זה כל חדש שכותבי' כי רחוק מהם המקום לנסוע [לרש"ז] לק' לאזני' לשמוע דרך ה', יראו לתת עצות בנפשם וישלחו א[חד] מאתם בכל פעם, ושישב שם ימים אחדים ושיפרש שם כל מבוקשם, וידבר אליהם ככל הדברים אשר שמע שם ויתלהב לב כולם יחד. ואחר זמן מה ילך אחר. ואיש את אחיו יעזרו בהוצאתו. כי גם אנחנו בהיותנו במדינתם כן עשינו, שהלכנו למדינות וואלין לגדולי הצדיקים, פעם הלך זה ואח"כ כשבא הלך אחר, וחברינך [חברי' אית לי', עד שנתרבה התלמידים]...³⁶

31 וילנסקי (לעיל, הערה 4), עמ' 15, 52 (מס' 33). לאיגרת שממנה נלקח קטע זה ראה: ברנאי, איגרת נו.

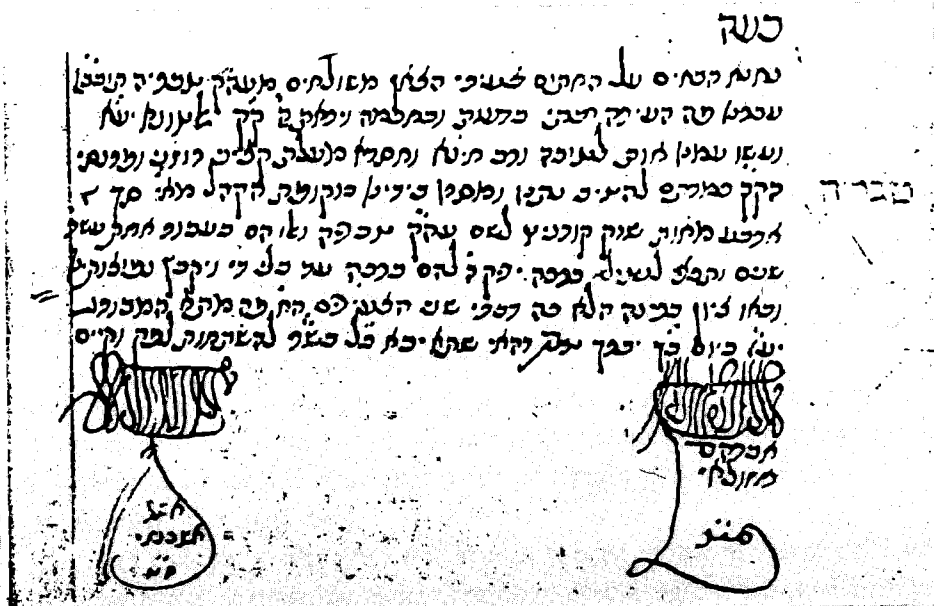
32 בכ"י שבדרון תלוש חלק גדול מהדף שבו נעתק מכתב זה.

33 ראה: לקוטי אמרים (לעיל, הערה 21), מכתב לג.

34 והמשווה את הנוסח שב'פרי הארץ' לזה שב'חייבת הארץ' ייווכח מיד שלא מ'פרי הארץ' ניטל המשפט והוכנס ל'חייבת הארץ'. ואם היה בעל 'חייבת הארץ' טורח לבדוק ב'פרי הארץ', היה נוכח כי בסופו של המכתב נוספו שם עוד כמה שורות, שלא היו לו בנוסח שלפניו.

35 ברנאי, איגרת יט; וראה: הרן, עמ' 38-39.

36 וילנסקי (לעיל, הערה 4), עמ' 107.

קבלה בפנקס קהילת
אלטונה, חתומה עלידי
שני שר"רים מטבריה,
אחד חסיד אשכנזי והשני
ספרדי (תקנ"ב)

באיגרת ששלח רא"ק לאחד מחסידיו בוריסוב באותה שנה כתב:

קבלתי מכתבו... כי תמיה לי עליו על הכריחו לבא בשאלת נפשו ורכ מחסורו לשאול
עצות מרחוק עד כה, הלא שם לפניו רבים גדולי חקרי לב אמת עצתם בדבר ה' ימצא עצה,
ובפרט גדול העצה הרב המפורסם קדוש ה' אהר' כמוה"ר שניאור זלמן נ"י, כי ישים
פעמיו ליסע אליו, שם ימצא מרגוע לנפשו בכל מחסורו אשר יחסרו לו. ואף כי ירחק ממך
המקום, בדבר אשר יקשה מכם בגודל חסרון נפשו לא רחוקה היא, אפילו לדלג בהרים
וכו'.³⁷

שתי איגרות אלו מצויות רק בכ"י לנינגרד, ומעובדה זו יכולים אנו ללמוד גם כי לחסידיו חב"ד לא
היתה שום מגמה להפיץ ברכים מכתבי תמיכה ברש"ז.

באיגרת משנת תקנ"ג כתב רא"ק:

אם ראית שנתיישנו ד"ת [דברי תורה] בלבך וכו'. כי הלא בעזה"י אתם עמם רב רחמימי
קדוש ה' המפורסם מהר' שניאור זלמן נ"י, אשר עיניכם רואות את מורכם, משקה הרים
מעליותיו מפרי מעשיו תשבע הארץ ופיו מפיק מרגליות. מה גם שמלא העולם מספרים
[קדושים] חדשים גם ישנים ברוב דברים העומדים ברומו של עולם, וקא מצווחין כולי
יומא <צועקים> — מכריזים — כל היום > הוי כל צמא לכו. אין זה כי אם מחמת שנתיישן
מאד בעיניהם אור התורה (ברנאי, איגרת נט).

שוב נמצא המשפט כצורתו בכ"י לנינגרד, בכ"י סורסקי, ב'פרי הארץ' וב'חיבת הארץ', אך —
כרגיל במשפטי 'שבחים' מעין אלו — הוא נשמט מכ"י בסל"א 903 8°.

אולם הפעם נגלה קלונו של המשמיט, כיוון שבכרוב התלהבותו מחק יותר מן הנחוץ, ועלה בידו

הנוסח 'אם ראית שנתיישנו דברי תורה בלבך כו' וקא מצווחא כולא יומא הוי כל צמא ...'. 'החסיד הזריז', כפי שמגדירה הרן את מי שהיא חושדת בו בזייפנות, מחק גם את המשפט אודות 'הספרים הקדושים' שהם נושא המשפט, במכתב הנדון כאן, ועתה אין הקורא מסוגל להבין מיהו זה הצווח כל היום ואומר 'הוי כל צמא' וכו'. תמה אני אם גם למקרה שלפנינו מתייחסים דבריה הנחרצים של הרן, הקובעת כי 'כשמוציאים את חלקי השבח מן האיגרת, היא מתבהרת, המשפטים נקשרים זה לזה בצורה מגובשת וחלקה, והקריאה קולחת'.³⁸

בכתב-היד שהיה לפני מעתיק כ"י שבדרון היה נוסח זהה לזה שבכ"י בסל"א 903 8°, והוא כותב: 'מן "כי הלא" עד "וקא מצווחא כולא יומא" ליכא בהניכתב'. ב'לקוטי אמרים' ב' (כ"י מונקאץ') ההשמטה נעשתה בצורה שונה במקצת: 'אם ראית שנתיישנו ד"ת בלבך כו', כי הלא העולם מלא מספרי' חדשי' גם ישנים כרוב דברי' (חסר)'.³⁹

בשנת תקנ"ה כתב רא"ק:

והלכה למעשה רב הוא כבוד הרב רחמיא האלקי קדוש המפורסם כבוד מ"ו שניאור זלמן נ"י למען יכבד ה' שכבודו הוא כבוד המקום ... ואשר נשתנו סדרי מכתבי מלסיים בדברי מוסרים במועצות ודעת, הנה קדמוניות התכונות ומעולם לא נצרכה, כי רב לכם דברי רב חביבא שיחי' אשר הליכות עולם לו, ומעולם לא נתנו לכתוב (ברנאי, איגרת סא). איגרת זו לא מצאתיה בכתב-היד אלא רק ב'ברכת הארץ'. במכתבו זה מתנצל רא"ק על שאין הוא מסיים בדברי תורה ומוסר כדרכו, ומסביר כי באמת לא היה צריך לכתוב להם מעולם, שהרי 'רב לכם דברי רב חביבא [רש"ז] שיחי'', אלא שבדרך כלל אהבתו לחסידים קלקלה את השורה ולא היה יכול להתאפק מלכתוב. אולם בפעם זו 'אין הזמן גרמא', ועוד חזון למועד להאריך במכתבים כלליים ופרטיים.

באיגרת אחרת כתב רא"ק:

והנה עמכם הרב הג' קדוש ה' מכובד א"א [איש אלקים] כבוד מ' שניאור זלמן ... ובכל אשר אמרנו אליכם תשמרו להרגיל א"ע [את עצמכם] בסוד האמונה להיות ניזון מזיו השכינ[נה] בהתקשרות עם כבוד רב חביבי הנז[כר] ועמנו ... ומי ככם ירא ה' שומע בקול עבדו ... או יהי' [צ"ל: אל יהיה] למשא כבד על כבוד הרב הג"ל ... ודי להם לקבול אפי' [צ"ל: לקבולי אפי' <לקבל פניו>] פעם א' בשנה ושנתיים ... ואל יפלא בעיניהם כי כבוד רב חביבי מקרב לקצתם ומתאחד עמהם להשיאם עצה ההוגנת להם כי זו הוא העצה היעוצה לקרב את החדשים אשר מקרוב יבואו, ומדלת העם אשר אינם כ"כ בני תורה, כי א"א בלאו הכי, והחכמה מאין תמצא להם אם לא ע"י הנהגה זו (ברנאי, איגרת סב). באיגרתו זו מורה רא"ק לחסידים לקבל את סוד האמונה מרש"ז, אולם אל להם להכביד עליו ודי להם לפנות אליו פעם בשנה או בשנתיים (בכך מצטרף רא"ק לבקשתו של רש"ז, שפנה במכתבי בקשה לחסידים שלא יטרידו אותו, ואף תיקן את 'תקנות דלאזניא' המגבילות את הנסיעות אליו³⁹). והוא מוסיף שאל להם לתמוה על שרש"ז מניח לאחרים להתקרב אליו יותר מן המדה, כיוון שהכרח הוא לקרב את החסידים החדשים וכן את אלו שחוכמתם אינה עומדת להם כל צורכם והם זקוקים לרב לעתים מזומנות יותר.

38 הרן, עמ' 50.

39 ראה: ש"ד לרין, אגרות קדוש מאת כ"ק אדמו"ר הזקן כ"ק אדמו"ר האמצעי כ"ק אדמו"ר ה'צמח צדק, ברוקלין חש"ס, עמ' נג-נט. גם שם מודגש ההבדל בין החסידים הישנים לחדשים.

איגרת זו נשמטה כליל מכ"י בסל"א 903 8° ומכ"י מונקאץ' ('לקוטי אמרים' ב'), אך נמצאת היא ב'פרי הארץ' וב'חיבת הארץ', ומשם הועתקה אל ברנאי.⁴⁰
ועוד כתב רא"ק:

וגם הנה נדרש מדרש חכמים ומלכם בראשם הוא כבוד רב אחאי המפורסם האלקי כמ' שניאור זלמן שי', הנה דברו אתם תמיד וודאי נכון הדבר מעם האלהי שלא לכתוב שום דבור תורה אפי' אות אחת פן תרבה עליהם ... וגם כבוד הרב רחומאי הנז"ל ידיד ה' ישכון לבטח עליו חופף עליו כל היום חבילי טרדין מן בני אנשא <חבילות טרדות מבני אדם> נצבים עליו מן בקר עד ערב ... ודורשין מאתו כאשר ישאל איש כו' בכל דבר קטן וגדול ... לא כאלה חלק יעקב להטריח בדברים קטנים ... גם בימי אדמו"ר [הרמ"ם] צווק"ל לא ראיתי נוהגין כן ... ועתה בני שמור רגלך כאשר תלך אל בית כבוד הרב חביבי הנז"ל שי' וקרוב לשמוע דברי אלקים חיים ויראת שמים, גם אנכי חלילה לי מחדול להתפלל אל ה' להטות לבכם אליו ... ויכלתם עמוד גם אתם גם מלכם בראשם (ברנאי, איגרת סג).

במכתבו זה חוזר רא"ק על דברים שכתב במכתבים קודמים, שמן הראוי היה לו שלא לכתוב אפילו אות אחת של דברי תורה בה בשעה שמצויים ברשות החסידים ספרים רבים וגם דבריו של רש"י מצויים להם תדיר, וכן מורה הוא לחסידיו שלא להטריד את רש"י בבעיות של גשמיות. איגרת זו נדפסה ב'פרי הארץ',⁴¹ אך, כצפוי, נשמטה מכ"י בסל"א 903 8° ומכ"י מונקאץ'. באיגרת ששלח לרש"י בשנת תקנ"ז כתב רא"ק:

רדין גרמא לכת"ר, כי מעולם הי' נחבא אל הכלי[ם] והי' חושך א"ע [את עצמו] ובורח מן הגדולה, ובעבור זה לא שת לבו ללמוד סדר נשיאות מפי הגדולי[ם] ז"ל, ומש"ה [ומשום הכין] מלאני לבי להודיע קושט דברי אמת כפי שקבלתי מרבתי, והן עתה יאזור כנבונה חלציו ... ואחלה נא פני אחי חביבי להנהיג את הצאן כרועה נאמן באהבה ואחרה וחמלה וחנינה, וימשכם בחבלי עבותות האהבה ... ושלא להתנהג ע"פ דינים ומשפטי[ם] ... ומעולם לא ראיתי ולא שמעתי מרבתי שנהגו כן ... נפלאתי על המראה אשר כת"ר הרחיק לאהר' כנפשי ... אשר הי' מקורב אליו באמת ותמים ומדוע הרחיק אותו כ"כ (ברנאי, איגרת סד).

ובאיגרת ששלח לחסידים בחוץ-לארץ, אולי בשנת תקס"ו, כתב:

מכמה שנים בראותי ובשמעי מעניני הנהגת הרב מוהרש"י והדרכתו לכ"א [לבני אדם] לא ערכו לי כלל וכלל, אשר לא כן ראיתי ושמעתי מרבוה"ק ג"ע, ואעפ"כ הייתי כמחריש, הגם שמתחילה הוא בעצמו הרבה והפציר במכתביו להוציא המכשלה הזאת מת"י [מתחת

⁴⁰ אך שינויי הנוסח הרבים מורים כי בעל 'חיבת הארץ' לא העתיק מ'פרי הארץ'. כבר בפתיחת קטע ה'שבחים' רואים אנו כי ב'פרי הארץ' נוסף לרש"י התואר 'רב חביבי' שאינו ב'חיבת הארץ', וכמו כן ניתן לחקן על-פיו שיבושים רבים ב'חיבת הארץ'. כמה מהם חיקנתי בפנים, ועוד באותו קטע (בתיבות שלא נעתקו כאן) במקום 'אליכם ויאיר להם' צ"ל: 'אל ה' ויאיר להם'. וכהנה רבות.

אגב, היילפרין (בדבריו המובאים אצל ברנאי במבואות לאיגרות סג-סג) השתכש במיון הקטעים שב'פרי הארץ'. והנכון הוא שבמבנה איגרת סב משתווים 'פרי הארץ' ו'חיבת הארץ', ובמבנה איגרת סג משתווים 'פרי הארץ' ו'מכתבי קודש', לכוב תרכ"ג.

⁴¹ מ'פרי הארץ' נעתקה ל'מכתבי קודש' ומשם לספרו של ברנאי. כדי לחסוך בתיקוני טעויות העתקה כאן ישירות מ'פרי הארץ'.

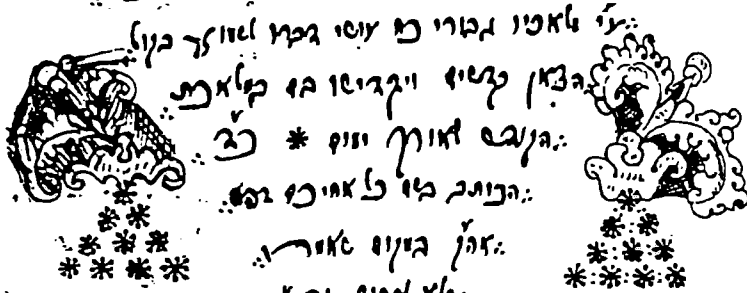

שער איגרת הקודש של
ר' מנחם מנדל מוויטבסק
(מזירוב, תקנ"ד)

ידן באמרו שלא נסמך ואינו יודע איך להנהיג את אחב"י [אחינו בני ישראל] ולנחותם בדרך האמת, וחזקתי את לבו מאוד והשיבותיו יאחו צדיק דרכו בקשר אמיץ בשורש נקודת האמת כפי שקבלתי מרבוה"ק, ואני עיני תמיד אל ה' יהי בעזרו להאיר לפניו נתיבות האמת לדעת מה יעשה ישראל... והתבוננתי על אחרית דבר מראשית וידעתי בין שכל זה נסתעף מחוסר הנהגה והדרכת העם בנתיבות ודרכים אשר מעולם לא ראינו ולא שמענו מכל גדולי הצדיקים... גם כבוד הרב המנוח קדוש עליון מו"ה מ"מ נ"ע [מוויטבסק] בחיים חיותו... הי' מצטער מאוד בשמעו הנהגתו בכמה שנים אחר התמנותו (ברנאי, איגרת עו).

כשתי איגרות תוכחה אלו (הנמצאות גם בכ"י בסל"א 903 8°, בכ"י מונקאץ' ובכ"י שבדרון) אנו קוראים כי רש"ז ביקש תמיד לברוח מן הנהגה, אלא שרא"ק הוא שעודד אותו לקבל את הנהגת החסידים, והוא אף שהורה לו את הדרך, שלדעתו צריך היה רש"ז להתנהג על-פיה. אלא שאחר כך נוכח לדעת שלרש"ז דרך משלו. במכתב השני מפורש גם כי התמנותו של רש"ז היתה עוד בחיי רמ"ם, והלה היה מצטער בשומעו על הנהגתו של רש"ז — לפי דבריו של רא"ק. ודבר הלמד מעניינו הוא שאין המדובר במיני אדמיניסטרטיווי אלא במיני להדרכה רוחנית. מחמת כבודו של רש"ז נשמטו ב'חיבת הארץ' קטעים מסוימים מהמכתב הראשון (לא אלו שצוטטו כאן) וכל המכתב השני. ב'לקוטי אמרים' ב', נדפס המכתב הראשון בשלמותו, והשני נשמט כולו.

בְּקִרְיָה וְנִצְחָה וְנוֹכַח אֱלֹהֵינוּ עָבָר רַבּוֹת בְּן הַחַיִּים אֲמַר
 אֲנִי הָיִיתִי לְרַבּוֹת הָרַב אֲדָר בְּחַלּוֹתָיו אֶת נִצְחָה הָיָה אֵלֶיךָ הַלְוָה
 בְּנֵה הָיָה זֶה שֶׁחָטָא עָלֶיךָ עֲשֵׂה לִי מַעַל צִוּוֹן אוֹתוֹ יִצְחָק אֲדָר
 אֲרָבִיז וְעֹמֶה עֲלֵיהֶם הַנִּצְחָה הַנֶּאֱמָר וְכִנְיָה טוֹבָה כִּבְרָה
 בְּטוֹבָה עֲלֵיהֶם * וְהֵנָּה יִצְחָק אֶל הַטּוֹבָה
 עֲלֵי לֹאטִי גִבּוֹר כִּי עָשִׂי גִבּוֹר לְחֹזֶק בְּקוֹל
 בְּצִוּוֹן קִרְיָה וְיִקְרִיאוּ בִּי בְּלֹאטִי
 הַנֶּאֱמָר לְחֹזֶק יוֹסֵף * רַב
 הַכּוֹתֵב בִּי לֹא אֲחִיכֶם בִּי
 זֶהוּ בְּקוֹל טָאטִי
 לֹא אֲחִיכֶם וְהֵנָּה
 זֶה בְּחֹזֶק
 הַמֶּלֶךְ * כִּי: עֲלֵי * יִסּוֹן :: טָבִירָא: תוֹבָה אֲמִין *

קטע איגרת מטבריה,
 מתוך כתב־יד א
 (תקמ"ח)

בשנת תקנ"ח כתב רא"ק: 'כל מילי דרבנן אסמכינהו אלאו דלא תסור > את כל דברי רבותינו סמכנו
 על הלאו של לא תסור > מדברי הרב מהרש"ז, כי בכלל דברינו דבריו ושם נפשו בכפו ממש להאיר
 להם אורח צדיקים כאור נוגה' (ברנאי, איגרת סו). זהו קטע ממכתב שבו מוחה רא"ק בידי בעלי
 המחלוקת שבין החסידים ברוסיה, ומורה לכולם לקבל את מרותו של רש"ז. קטע זה נמצא הן בנוסח
 הדפוס שבילקוטי אמרים ב' וב'חיבת הארץ', והן בכ"י בסל"א 903 8°, בכ"י מונקאץ' (ילקוטי
 אמרים ב' הנ"ל) ובכ"י שכדרון.
 באיגרת משנת תקס"א כתב רא"ק:

ולא יחצו עוד לשני מחנות ויחדיו יהיו תמים כאיש אחד לשמוע בקול קדוש אשר
 בקרבכם רב אחאי גאון איש האלהי אור תורה אליו תשמעון, איש אשר רוח אלהים
 קדושים ב', אתו חכמה ודעת אלהים להאיר להם את הדרך אשר ילכו בה בעבודת תמה
 וברה כפי אשר קבלנו מרבותינו הקדושים, ואין כל חדש ח"ו... כי שמעתי אשר יצא
 הקול במדינתם ששמעו מאיזה דברים שבכתב שיצאו ממני ונדמה להם שאינם עולים
 בקנה אחד ויש איזה הפרש <הבדל> ח"ו בדרכי העבודה, חלילה להם מלהרהר ולחשוב
 כדבר הזה, כי לא יש הפרש בינינו אפילו כמלא נימא ח"ו, ובפרט מענין התבוננות, איך
 יעלה על הדעת לחלוק על הדבר הזה אשר כל נקודת עבודת ה' נשען עליה, וזאת התורה
 וזו היא העבודה האמיתית כפי אשר קבלנו מרבותינו הקדושים, והם מלהזכיר ולחשוב
 כזאת הרחמן יצילנו מהאי דעתא... ונפשי קשורה בנפשו מעולם ועד עולם כרשפי אש
 שלהבת יה, ריעין דלא מתפרשין, ובכל דבריו הקדושים ובכל הנהגותיו הן כן כאשר קבלנו

וראינו מרבתינו הקדושים נ"ע, ובכל אשר הוא עושה ה' אתו. מה מאוד שמח לבי ותגל נפשי ב"ה [צ"ל: בה'] חמותי ראיתי אור אשר פתח מעיינות בחכמה בעבודת ה' בהתגלות אלהות בעולם ורבים יאותו לאורו... שמעו אלי ותחי נפשכם להתאחד יחד ולעבוד את ה' שכם אחד בכל הנהגותיו ובכל משפטיו וכל המהרהר אחריו כו'.
איגרת זו פרסם לראשונה אפרים קופפר,⁴² והמיוחד בה הוא שאי אפשר לטעון שהיא זויפה על-ידי חסידי חב"ד, שהרי רש"ז מסתמך עליה במכתבו לרא"ק ואף מצטט ממנה את המשפט: 'ובפרט בענין ההתכוננות איך יעלה על הדעת לחלוק על זה'.⁴³
לסיכום, גם אחרי פטירתו של רמ"ם המשיך אפוא רא"ק במגמה של הפניית חסידי רוסיה אל רש"ז, וסגנון המכתבים מורה שלא היה זה עניין שנתחדש באותה עת, אלא המשכה של ההנהגה הקודמת, ומה שהיה הוא שיהיה.

בהעתקת האיגרות רואים אנו כי בהעתקות שבכ"י בסל"א 903 8° ומשפחתו קיימת מגמה למחוק את שמו של רש"ז ממכתבי רא"ק, אך המחיקות אינן עקביות, ולא נעשו בצורה שווה בכל בני אותה משפחת כתב-היד, ומצינו גם שהמשיט המשיך ומחק משפט שלא היתה לו כל סיבה למחוקו (ולהלן נשוב ונפגוש במקרה דומה).

עוד נמצאנו למדים כי בספר 'חיבת הארץ' — שבמאמרה מתאמצת הרן לשכנע את הקוראים כי נאמן הוא ביותר — נמצאים קטעים רבים בשבחו של רש"ז שאינם בכ"י בסל"א 903 8°, ואם אכן מוסמך הוא כל-כך, על כורחנו עלינו לומר כי כתב-היד שהשמיט הוא המזויף, ואם כן כיצד נוכל לתת בו אמון לעניין השמטת ה'שבחים' שדנה בהם הרן?

מצד אחר רואים אנו כי הקובץ 'לקוטי אמרים' — שהרן אינה נותנת בו את אמונה — מביא אף הוא רבים מהמכתבים בהשמטת ה'שבחים', ואין הוא טורח להשלימם ממקורות אחרים. על כורחנו עלינו לומר שאותם מכתבים, שהרן דנה בהם ושהוא מביאם בשלמותם על ה'שבחים' שבהם, אכן היו בכתב-היד (הקדום) שלפניו, והוא לא נצרך להעתיקם ממקום אחר.

ג

הרן מעטירה שבחים על ספרים שעליהם היא מבקשת לבסס את טיעוניה, ולעומת זאת מנסה היא לקעקע את אמינותם של ספרים שאינם עולים בקנה אחד עם התאוריה שלה. הספר 'בית רבי' זכה בשל כך ליחס מיוחד, וכמעט בכל פעם שהרן מתייחסת אליו, מלווה האזכור בכמה מלים של לעג. נבדוק עתה אם יש הצדקה של ממש ליחסה אל כמה ספרים.
וכך כותבת הרן:

בשנת 1903 הופיעה הביוגרפיה הראשונה של רש"ז 'בית רבי', מאת חיים מאיר היילמאן. היילמאן חוזר ומצהיר שכתב את הספר באובייקטיביות רבה, 'כי האמת אהוב מן הכל', ושה' ערך י"ג שנה אשר אנחנו מחפשים בחפש מחופש לברר כל דבר על בוריו... היו גם חסידי חב"ד מובהקים — והיילמאן הוא אחד מהם — שבעבודתם ניכר המאמץ

42 א' קופפר, 'תעודות חדשות בדבר המחלוקת בין רש"ז מלאדי ובין ר' אברהם הכהן מקליסק ור' ברוך ממדז'יבז', תרכ"ז, מז (תשל"ח), עמ' 236.
43 ראה: לוי (לעיל, הערה 39), עמ' קכד.

ארון הקודש ב'מתיבתא'
דרבי יוחנן' שבביתו של
ר' מנחם מנדל מוויטבסק
בטבריה (ציור בצבעי
מים של שמואל כץ,
תשל"ב)

לכתוב ביוגרפיה על בסיס אובייקטיווי [הערה 48: מביניהם נציין גם את מ' טייטלבוים וספרו, הרב מלאדי ומפלגת חב"ד, ורשה תר"ע-תרע"ג]. אך לאמיתו של דבר, בסיס זה של אובייקטיווי הוא מראית עין בלבד; כל הקפדתם באה לידי ביטוי באיתור תאריכים ובדקדוקים של פרטים.⁴⁴

הרן אינה מציינת מקור לקביעתה כי מ' טייטלבוים נמנה עם חסיד חב"ד המובהקים. בדיקתי בספרי הביוגרפיות גם היא לא העלתה ממצאים כלשהם אודותיו. ובאשר להיילמאן, חיפשתי ולא מצאתי בספר 'בית רבי' את ההצהרות בדבר האובייקטיווי שבה נכתב.⁴⁵ הרן מביאה, אמנם, שני ציטוטים מלשונו של היילמאן, אולם הם מוצאים מהקשרם. וכך כותב היילמאן:

על השאלה הראשונה [=היא שאלת הקוראים המבקרים] 'מי יעיד על אמתתן של דברים', הננו להשיבם, ידעו נא הקוראים הנכבדים כי מלאכתנו זאת עשינו כמתנות נפלאה, זה ערך י"ג שנה אשר אנחנו מחפשים בתפיש מחופש לברר כל דבר על בוריו מפי ספרים ומי סופרים ע"פ מקורים נאמנים, והרבה יגענו ועסקנו לברר כל דבר בירור אחר בירור, ויגעתי ומצאתי תאמין. מה גם כי ברוב המקומות ימצאו מקורם בצדם. ואם ירצה מי להכחישנו באיזה דבר... יודיענו ההכחשה עם מקורה בטעמה ונימוקה. אם כן יעשו אז גם אנחנו נודה ולא נבוש ונקבל האמת ממי שיאמר, כי האמת אהוב מן הכל. גם אם יתורע להם בזה מפי מקורים נאמנים איזה ענינים חדשים שאנחנו לא ידענום ולא שמענום. יהי נא מטובם להודיענו הדבר עם מקורה.⁴⁶

אין בציטוטים אלו שום 'הצהרה' וטענה לאובייקטיווי, וממילא אין גם כל הצדקה לערעור אמינותו של היילמאן ולהצגתו כמתחזה.

הרן גם מגייסת לעזרתה את שמעון דובנוב, שלדבריה מזהיר את המשתמש ב'בית רבי' שעליו 'לבדוק יפה בחומר' מכיוון שהמחבר הוא 'חסיד חב"ד אדוק'.⁴⁷ אולם הקורא את דבריו של דובנוב במקורם יראה כי עובדת חסידותו של היילמאן לא הובאה לשם אזהרה בדבר אמינותו המפוקפקת של המחבר, אלא לומר לך שאף שביוגרפיה זו 'כתובה ברוח חסיד חב"ד אדוק, אבל מלבד המון האגדות יש בה גם חומר רב של מסורות משפחה ותעודות'. את המלצתו 'לבדוק יפה בחומר' כורך דובנוב בעובדה שבספר זה 'בקורת המקורות חסרה לגמרי' — ולא ב'חסידותו' של המחבר.⁴⁸ הרן כותבת כי 'חסידי חב"ד לא שבעו נחת מדחיקת שמו של רש"ז לסוף הרשימה והיילמאן כותב ב"בית רבי" (כנראה בהתייחסות לאיגרת כא): "ומאחד מהרבנים מנכדי רבינו שמענו שנמצא מכתבים שכותבין שם שניהם ומקדימים תחלה את רבינו [הרש"ז] ואח"כ את הררי"ב [ר' ישכר ברוך]". היילמאן הוסיף, ביושר: "אך לא נודמן לנו לראותם".⁴⁹ 'תעודת היושר' שנותנת הרן להיילמאן היא מחמאה מפוקפקת, השמורה בדרך-כלל למי

44 הרן, עמ' 33.

45 רק בפתיחה לחלק השלישי של הספר ניתן להבחין בדיבורים על אובייקטיווי, אך שם מדובר באופן ספציפי במה שנוגע למחלוקת בין יורשי האדמו"ר החב"די השלישי, ר' מנחם מנדל מליובאוויץ', היצמח צדק, ראה: ח"מ היילמאן, בית רבי, ברדיטשוב תרס"ב, ג, עמ' [2].

46 שם, חלק א', עמ' 3-4. הדגשתי את המלים שצוטטו במאמרה של הרן.

47 הרן, עמ' 33, הערה 47.

48 ש' דובנוב, תולדות החסידות, תל-אביב תשל"ה, עמ' 405.

49 הרן, עמ' 37.

שהתנהגות ביושר אינה הצד החזק שלו. ואולם, התנהגות זו של היילמאן אינה 'יושר' גרידא, אלא אובייקטיביות מעל ומעבר לנדרש ולמקובל. אילו היה מסתפק בקביעת העובדה שאת הדברים הללו שמע 'מאחד הרבנים מנכדי רבינו' לא היה נגרע מאומה מדייקנותו וממהימנותו, שהרי הוא מקפיד לציין שאין זו אלא שמועה. ואם בכל זאת מצא לנכון להוסיף שלו עצמו לא נודמן לראות מכתבים אלו, הרי זו תוספת נכבדה לאמינותו.

זאת ועוד, תמה אני על הרן, שכן היא יכלה לראות בשני כתבי-יד (בס"א 1467 וכו"י הסמינר) את מה שלא זכה היילמאן לראות בעיניו. בכתבי-יד אלה נאמר במפורש: 'ובראשיהם כבוד אהובינו הרבני' מוה"ר שניאור זלמן ואהובינו הרב מו"ה ישכר בער'. כלומר הקדימו את רש"ז לר' ישכר בר. ועוד יכלה הרן לדבר הוזה במכתב של רא"ק משנת תקנ"ב, שנדפס אצל וילנסקי, ובו נאמר: 'כבוד הרב הגאון זה סיני נר מצוה ואורה ואור תורה קדוש ה' המפורסם כק"ש מו"ה שניאור זלמן נ"י... וכבוד הרב המופלג פלג אלקים מלא תורה ויראה חכמה ודעת אלקים השכל המפורסם כק"ש מו"ה ישכר [מ"מ] דק"ק לובאוויץ'.⁵⁰ וכך הוא במכתב נוסף של רא"ק מאותה שנה, שנדפס גם הוא אצל וילנסקי: 'ביחוד שלום לכבוד אהו' רב חביבי, הגאון המפורסם קדוש ה' זה סיני כק"ש מוה"ר שניאור זלמן מלאזני' נ"י וכבוד... המפורסם כק"ש מו"ה ישכר בער מלובאוויץ מ"מ דק"ק הנ"ל'.⁵¹ הרי לנו ארבעה עדים כי אותו 'אחד הרבנים מנכדי רבינו' — שבמינוח של היילמאן הוא רש"ז מקאפוסט, נכד ה'צמח צדק'⁵² — לא בדה דברים מלבו, כיוון שלא רווה נחת 'מדחיקו שמו של רש"ז לסוף הרשימה', כדבריה של הרן. ותמה אני מדוע לא הובאו עדויות אלו לדיעת הקוראים. הרן מביאה קטע של 'שבחים' מתוך איגרת כו, ומציינת כי פיסקה זו מובאת ב'בית רבי' 'בתוספת תואר או שניים'.⁵³ במלים אלו מבקשת היא להוסיף לערער אמינותו של היילמאן, שכאילו הוסיף כבדרך-אגב עוד כמה 'שבחים' למכתבו של רא"ק.

והנה, כל מה שנשתנה בנוסח של 'בית רבי' הוא שלא נאמר שם 'ידידנו ידיד ד' אור יקר' (כפי שהוא בנוסח שב'לקוטי אמרים'), אלא 'אהובינו ידידנו ידיד ה' אור גנוז'. איני יודע אם חילוף 'אור יקר' ל'אור גנוז' מהווה גם הוא תוספת 'שבח' לדידה של הרן. אציין רק כי בכ"י לנינגרד, בכ"י הסמינר ובכ"י ריינר הנוסח הוא בדיוק כפי שמצטט בעל 'בית רבי' מתוך כתב-היד שהיו לפניו.⁵⁴ הרן טוענת כי הביוגרפים החב"דיים ממעטים את דמותו של רמ"ם בשושלת הקבלה של חסידות חב"ד,⁵⁵ ובהם היא מונה גם את בעל 'בית רבי', ש'אמנם מקצה לרמ"ם שלושה פרקים!] בספרו, אך

50 וילנסקי (לעיל, הערה 4), עמ' 113.

51 שם, עמ' 199.

52 באוצר כתבי-יד שלו ראה ש"א הורודצקי כמה איגרות והדפיסן ב'השלח', ראה בדברי 'היילפרין הנעתקים אצל ברנאי במבוא לאיגרת מא'.

53 הרן, עמ' 42.

54 וילנסקי משער כי מחבר 'בית רבי' ראה את כ"י לנינגרד, וזאת על-פי האמור ב'דבר אל הקוראים', בספרו (לעיל, הערה 45), א, עמ' 5. ראה: וילנסקי (לעיל, הערה 4), עמ' 34, הערה 9. וכבר ש' דובנוב הכין שהיילמאן השתמש בכ"י לנינגרד, ראה במאמרו, 'אגרות הבעש"ט ותלמידיו', קרית ספר, ב (תרפ"ה-תרפ"ו), עמ' 210. הרן, שראתה את ספרו של וילנסקי וכן את מאמרו זה של דובנוב (ראה: הרן, עמ' 27, הערה 24) ראוי היה לה שתבדוק בכתב-יד זה בכל אותם מקומות שהיא מפקפקת בנוסחי המכתבים שב'בית רבי'. היילמאן אינו כותב שם במפורש כי ראה את כתב-היד בפטרבורג (היא לנינגרד), וזאת מפני שמן הסתם לא היתה לו זכות ישיבה או זכות לינה בעיר, והיה צריך לעיין בו בגניבה. סביר שזו גם הסיבה שלא עמדה לו שעתו לבדוק בכתב-היד כל צורכו, ולכן נעלמו ממנו כמה דברים (כגון הקדמת שמו של רש"ז לר"ב שהבאנו בקטע הקודם).

55 הרן, עמ' 47-48. בין ביוגרפים אלו מונה הרן את א"ח גליצנשטיין, שבספרו 'ספר התולדות: ר' שניאור זלמן מלאדי' (ברוקלין 1967), נאלץ בכל-זאת למנות את רמ"ם בין מורי הרש"ז, והוא עושה זאת ב-6 שורות. ראה:

גם הוא ממעט מדמותו, כשהוא בא לדבר על רש"ז ועל היחסים שבינו לבין רמ"ם. כאן בא ציטוט מ'בית רבי' שבו הוא אומר כי בדברי חסידות היה רש"ז תלמידם של המגיד ממזריץ' ובנו ר' אברהם, ואילו נסיעתו לרמ"ם היתה רק מתוך ענווה וכד'. ועל כך כותבת הרן: 'למרות הנסיון המאוחר להפחית מערכו של רמ"ם ומהשפעתו על מהלך חייו של רש"ז, אין ספק שתמיכתו ברש"ז והמלצתו לקבלו כרבי היו חשובות מאוד לכינון מנהיגותו של רש"ז ברוסיה הלבנה'.

היכן מצאה הרן ב'בית רבי', או במקום אחר בכתבי הביוגרפים החב"דיים, הפחתה מערכו של רמ"ם? ⁵⁶ איך מתיישבים דבריה אלה עם דבריה כי 'גם בדורות שלאחר רש"ז הבלטו מנהיגי חב"ד וחסידיהם את התמיכה של הצדיקים מארץ הקודש ב', ⁵⁷ כשבין המקורות לכך היא מציגת גם את 'בית רבי'? האם 'תמיכתו ברש"ז והמלצתו לקבלו כרבי' — עובדות שהרן אינה מודה בהן כלל — עושות את רמ"ם לאחד מרבותיו המובהקים של רש"ז לדברי חסידות? לדעתה של הרן, חסיד חב"ד, שהשמיט את רמ"ם משרשרת החסידות, והציבו את רש"ז מיד אחרי הבעש"ט והמגיד ממזריץ', לא נהגו כהוגן. לשיטתה, שיש למנות בשלשלת זו את כל רבותיו של רש"ז, היתה שרשרת חסידות חב"ד צריכה להיראות כך: הבעש"ט, המגיד ממזריץ', ר' אברהם 'המלאך', ר' פנחס מקוריץ, ר' מיכאל מזלוצ'וב, רמ"ם, ר' ישכר בר מליובאוויטש — ואחריהם רש"ז. שהרי כל אלו היו רבותיו של רמ"ם, כפי שהם נמנים אחד לאחר ב'בית רבי'. ⁵⁸ מובן שאין כל ממש בטענה זו, ואין היא אלא חוליה נוספת בהשתדלותה של הרן לערער את אמינותם של הביוגרפים החב"דיים בכלל ושל בעל 'בית רבי' בפרט. ודעת לנכון נקל כי רש"ז נמנה מיד אחרי המגיד ממזריץ', כיוון שהמגיד היה רבו המובהק, ובשרשרת הדורות נחשב המגיד לדור שני למנהיגי החסידות ואילו רש"ז, רמ"ם, 'המלאך' וכו' היו בני הדור השלישי.

הרן מציגה את בעל 'בית רבי' כמיטלטל בין גישת החוקר לגישת החסיד, עד שגובר 'החסיד שבהיילמאן', ובהתאם לכך נקבעות מסקנותיו. ⁵⁹ טוב יעשו המעיינים אם יעקבו אחר המקורות שהרן מציגת, וייווכחו לדעת כי אין כאן שום היטלטלות בין גישה מחקרית לגישה חסידית, אלא התלבטות בין מקורות שונים, הנראים לכאורה כסותרים זה את זה.

שם, עמ' ססה, ראה: הרן, עמ' 47, הערה 81. הרן לא הבחינה כלל כי פרק זה אצל גליצנשטיין בעיקרו אינו אלא העתקה מפרק כה שב'בית רבי', ואם כן גם היילמאן כבר מנה את רמ"ם בין מורי רש"ז. אייזנשטאדט בסיסת ב'בית רבי' ניכרת גם בקביעתה של הרן כי 'לפי טייטלבוים, היה ר' ישכר בר מורו של רש"ז הנער, ולפי היילמאן, "נעשה רי"ב ברכות השנים תלמידו של רבינו [רש"ז]"', ראה: הרן, עמ' 36, הערה 56, ואין היא מבחינה כי דברי טייטלבוים לקוחים גם הם מדברי היילמאן ב'בית רבי' במקומם המתאים, ראה היילמאן (לעיל, הערה 45), א, עמ' 2.

⁵⁶ שאלה זו מתייחסת גם לדבריה של הרן בעמ' 58: 'הביוגרפים של רש"ז ושל שושלת חב"ד נטו להמעיט מחשיבותו של רמ"ם בשושלת הקבלה החסידית ומהשפעתו על התפתחות החסידות בליטא וברייסן' — כאן מוטחת בביוגרפים החב"דיים האשמה נוספת, שהם נוטים לנשל את רמ"ם לא רק מהשפעתו על חסידות חב"ד, אלא גם מהשפעתו על תנועת החסידות בכללה. מהו הבסיס להאשמה נוספת זו?

⁵⁷ הרן, עמ' 49.

⁵⁸ הרן, עמ' 47, הערה 81; וראה: היילמאן (לעיל, הערה 45), א, פרק כה. לכאורה יכולה היתה הרן למצוא תימוכין לדעתה בדבריו של הרבי הנוכחי מליובאוויץ', החוכך בדעתו שמא צריכים למנות גם את רמ"ם בשלשלת נשיאי חב"ד, ראה: ש"ד לויין, תולדות חב"ד בארץ הקודש בשנים תקל"ז-תש"י, ברוקלין תשמ"ח, עמ' 19-20. אך אילו השתמשה במקור זה, קשה היה לה לכתוב על המגמה החב"דית למעט את דמותו של רמ"ם. כשלעצמי, אין לי ספק שאילו אכן שילבו חסיד חב"ד גם את רמ"ם בשושלת חב"ד, היתה מוטחת בהם האשמה שאין זו אלא נטייה מגמתית של הביוגרפים החב"דיים לייחס אליהם את רמ"ם כדי לתת לגיטימציה לרש"ז גם מצד צדיקי ארץ-ישראל. על יחסם של חסיד חב"ד לרמ"ם ראה עוד את דברי ח' ליכרמן, להלן, הערה 81.

⁵⁹ הרן, עמ' 53-54.

לדעתי, הכללתו של 'בית רבי' בטבלה הסכימטית נעשתה אף היא מתוך אותה מגמה לערער את אמינותו.⁶⁰ שהרי הקורא, הרואה כי בטור של 'בית רבי' חוזרת ארבע פעמים הקביעה 'רק השבח', מקבל על-כורחו את הרושם כי מדובר בספר שאינו אמין. אולם טבלה זו נועדה לסכם את נוסחי האיגרות בדפוסים ובכתבי-יד, ואילו הספר 'בית רבי', שאינו ספר של איגרות רמ"ם ורא"ק אלא ספר על רש"ז, מקומו לא יכירנו בטבלה זו כל עיקר, ולכן אין גם טעם לפגם כמה שהוא מביא מהאיגרות רק את מה שנוגע לרש"ז, וכמובן אין זו אשמתו שמצא באותן איגרות רק שבחים. עיון נוסף באותה טבלה מראה כי המקור היחיד שבו מופיעים כל השבחים הוא הספר 'לקוטי אמרים'. ספר זה נערך לדפוס על-ידי ר' בנימין שמרלר מסטניסלב והובא לדפוס בלמברג על-ידי ר' אליעזר אלימלך הלוי איש הורביץ מדאלינא. מאחר שאין בספר זה ובעורכו שום 'ניצוץ חב"ד', אין הוא הולם לכאורה את השערתה של הרן בדבר הקשר שבין השבחים לבין חוגי חב"ד דווקא. נחבונן עתה כיצד היא מתמודדת עם בעיה זו.⁶¹

דבריה נפתחים בקביעה כי 'תולדות רמ"ם ותולדות רא"ק מסופרים כאן [בפרק 'נפש מנחם' שבראש הספר] לפי הגרסה החב"דית, כפי שהיא מוצגת ב"בית רבי"'. אולם הרן אינה מסבירה לנו מהי אותה 'גרסה חב"דית' בתולדות רמ"ם ורא"ק, ואם קיימת גם גרסה שונה שאינה 'חב"דית'.⁶² עתה מביאה הרן את האמור בראש 'לקוטי אמרים' כי הוא נדפס מכתבי קודש אשר נכתבו על-ידי ר' אליעזר ספרא שכתבם מפי רמ"ם. כתבים אלו היו בידי ר' משה חיים מסדיגורה תושב צפת, וכשהיה זה בגליציה ראה ר' בצלאל יהושע מושקוביץ מגלינה את הכתבים באמתחתו. ואחר פטירתו של ר' משה חיים קנה מושקוביץ את הכתבים מיורשיו ומכרם לר' אליעזר אלימלך הורוויץ. הורוויץ מסרם לר' בנימין שמרלר שסידרם, הגיהם והוסיף להם ציונים ומראי-מקומות, וכך נמסר הספר לדפוס. לכאורה הכל כשר וישר, כתבי-יד ארצישראלי שנמכר כדת וכדין, הן המוכרים והן הקונים אינם חסידי חב"ד, וגם העורך והמביא לדפוס אינם חב"דיים. 'ואף-על-פי-כן מתעוררים קשיים למקרא הדברים' קובעת הרן, ושורת הקושיות נפתחת בשלוש תמיהות. תמיהה ראשונה: שטר המכר שכתבו יורשי ר' משה חיים נערך כ-95 שנה אחר מות הסופר ר' אליעזר ספרא. תמיהה שנייה: האם האמור בשטר המכירה כי אלו הם 'כתבי קודש אשר כתבם הה"ק מהור"ר אליעזר ספרא' משמעותו שהכתבים הם עצם כתבי-ידו של ר' אליעזר או שמא אין זו אלא העתקה? תמיהה שלישית: בשטר המכירה נאמר שכתב-היד הוא 'לנו למורשת', האם הכוונה שהוא ירושתם של בני המשפחה מר' משה חיים שקנה אותם בצפת, או שמא ר' משה חיים ירשם אף הוא מאבותיו, שהם היו יכולים לרוכשם מר' אליעזר זוסמן שהיה באירופה? משאלות תמימות אלו — שלדעתי כל תשובה שתיתן להן אינה רלוונטית לענייננו — עוברת הרן להבעת ספיקות הבאים לערער את אמינותם של העורך, המביא לדפוס והמהדורה כולה. הורוויץ מספר בהקדמתו כי כתבי-היד 'כמעט ספו תמו מבלהות ופגעי הזמן, ולקטתי אותם אחת לאחת לחבר את האוהל להיות אחד'.⁶³ והרן מקשה: 'האם עלינו

60 שם, עמ' 45.

61 שם, עמ' 33-34.

62 עובדה מאלפת היא שכשבאים לכתוב את תולדות רמ"ם אי אפשר שלא להשתמש בפרקים המוקדשים לו ב'בית רבי', וכמעט ללא הוסף עליהם דבר. וזאת בשעה שהרן טוענת כי חב"ד בכלל ו'בית רבי' בפרט ממעטים בדמותו של רמ"ם.

63 מליצה דומה מופיעה גם בהקדמת המלקט 'חיבת הארץ': 'והזמן השי"ת לידי מכתבים מגאונים וקדושי עליונים... וחברתי אותם להיות אחד', ראה: חיבת הארץ (לעיל, הערה 26), עמ' [7]. אך על 'חיבת הארץ' הרן כמובן אינה מקשה קושיות.

[illegible]

להבין מכאן — וגם מדברי שמרלר, שעבד על כתב-היד [של שני חלקי 'לקוטי אמרים', גם חלק הדרושים! — י"מ] כשנתיים וחצי⁶⁴ — שכתב-היד לא נדפס בדיוק כפי שהיה, אלא עבר עריכה מדוקדקת ואולי גם זכה להוספות ולתיקונים? הרי כמובן אינה קובעת מסמרות, אלא רק מעוררת ספיקות.

ספיקות.
עוד מביאה הרן מדברי שמרלר כי ר' צבי הירש שפירא, אב בית-דין מונקטש (שגם הוא לא היה חסיד חב"ד — י"מ) שלח לו קובץ מכתבים מרמ"ם ומרא"ק שהיו אצלו בעקד בית ספריו, ואשר רכשם 'מאיש חכם וחסיד מזה"ק טבריה'. לפני אותם מכתבים מודיע שמרלר כי 'כל מקום שסדרתי נ"א [נוסח אחר] מכ"י הוא מכת"ק שנשלח לידי מהרה"ג רצ"ה שפירא'. מכך מסיקה הרן כי האיגרות הודפסו לאחר השוואה למכתבים ששלח שפירא, ולא ברור אלו איגרות תיקן שמרלר ואלו

בסוף 'הקדמת המסדר' אומר שמרלר: 'עבודת הקודש העמוסה על שכמי זה שתי שנים משא לעיפה העתיק ולסדר הכתבי קודש האלו'. והרן הוסיפה חצי שנה מדרעתה. וגם זו אינה תקופת זמן ארוכה בשביל העתקת כתבי היד כולו (חלק הדרושים וחלק האיגרות), הוספת מראי-מקומות לתנ"ך, לש"ס, למדרשים ולספרי הקבלה, וכן הוספת ביאורים במקומות רבים (הן בצורת הערות בתחתית הדף והן בתוך הטקסט, כשהם מוקפים בסוגריים מרובעים וחתומים 'המסדר'), ולבסוף הגהת הספר כולו. מובן שאין אנו יודעים כמה ימים בשנה הקדיש שמרלר לעבודה זו, וכמה שעות בכל יום.

השאר כמות שה', ולא זו בלבד, אלא ש'אין' אנו יודעים אם שמרלר לא תיקן את האיגרות שבכתב-היד גם לפי האיגרות, או לפי קטעים מהן, שהיו לפניו ב"בית רבי", או בכל מקום אחר.
חד וחלק, אמנם שני קובצי האיגרות שהיו לפני העורך מקורם מארץ-ישראל, ואמנם לא ידוע לנו כי חלו בהם ידיהם של חסידי חב"ד, אבל מי יערוך לנו כי שמרלר — שגם הוא לא היה חסיד חב"ד — עשה מלאכתו באמונה ולא שינה את נוסח האיגרות ועשה בהן כרצונו?!

יחס חדשני זה אל 'לקוטי אמרים' מתבלט עוד יותר כשאנו משווים אותו ליחס האוהד של הרן לספר 'חיבת הארץ'.⁶⁵ לגביו די לה בקביעה שהמכתבים נעתקו מנוסחים שנמצאו בארץ-ישראל — אף-על-פי שהמוציא לאור אינו מספר מהיכן הגיעו אליו הכתבים ומובן שאין הוא מציג שום שטר-מכר ועדות על ייחוסם של הכתבים — ואין לה לכך אלא ראייה קלושה בדרך השלילה שאין בה ממש.⁶⁶

תמה אני מדוע אין הרן משתמשת בהוכחה על דרך השלילה גם כשהמדובר ב'לקוטי אמרים'. אם העורך מוסר 'מודעא רבא' ומצהיר אודות ההשוואות שערך אל כתב-היד של הרב שפירא ואינו מספר על שימוש במקורות נוספים, מוכח מכך שהעריכה נעשתה רק לפי שני כתב-היד שהוא מספר אודותם.⁶⁷

קביעתה של הרן כי 'לא ברור אלו איגרות תיקן שמרלר ואלו השאר כמות שה', מתעלמת ממידע ברור לעין, שלא הובא לידיעת הקוראים. העורך הודיע בבירור כי ההשוואות לכ"י שפירא צוינו על-ידו והוגדרו במפורש 'נוסח אחר',⁶⁸ ובמקום שהוא רק נוסח אחד אין לנו אלא דבריו הראשונים שהוא מדפיס והולך מכתב-היד היסודי שנרכש מיורשי ר' משה חיים.

באשר לטיעונה הנוסף של הרן כי 'אין' אנו יודעים אם שמרלר לא תיקן את האיגרות שבכתב-היד גם לפי האיגרות, או לפי קטעים מהן, שהיו לפניו ב"בית רבי", או בכל מקום אחר, כלפי טענה זו יכול אני לומר כי הטלת חשד זה בשמרלר אינה מוצדקת כלל. מה משמעותה של הקביעה 'אין' אנו יודעים אם שמרלר לא תיקן' וכו'? מדוע אין אנו יודעים? ניתי ספר ונחזה מה יחסו של העורך לטקסט שלפניו, ומה דרכו כשיש לו מה לתקן או להעיר. בחלק הדרושים מצינו עשר הצעות לתיקוני נוסח קלים, ובכולם נוהג העורך בזהירות יתרה. אף במקרים שאין כל ספק שהצדק עימו אין הוא מתקן את הטקסט ללא הודעה — כפי שנהגו לעשות בזמנו מו"לים רבים של ספרים תורניים — ואף אין הוא מפענח ראשי-תיבות בלא סימן היכר שממנו יצאו הדברים, אלא כותב הוא את

65 הרן, עמ' 32-33.

66 שהרי מובן שעדותו של רח"א ואקס על הכתבים שנמצאו בדרך נס לאחר 'שהיו מונחים תחת האשפה יותר מששים שנה', לא באה כדי להודיע כי מקורם בחוף-לארץ, אלא כדי לתת נאמנות למכתבים שלא היו ידועים כל השנים ולפתע פתאום צצו ונתגלו 'בדרך נס'. ולכן אין להביא מכך ראייה על דרך השלילה לעובדה ששאר המכתבים, שלא נתפרש מוצאם, מקורם מארץ-ישראל. והנה, מכתבים אלו נדפסו גם בספר 'גנוי נסתרות' (ירושלים תרפ"ד, עמ' נג-נו) בצירוף עדותו של הרב ואקס אודות הימצאם בדרך נס, ודעת לנבון נקל שאין מכך שום ראייה ששאר הכתבים שב'גנוי נסתרות' (מכתבי 'הגניזה החרסונית'!) מקורם מארץ-ישראל.

67 בלקוטי אמרים (לעיל, הערה 21), דף ד ע"ב מודיע 'המסדר' על גירסה שונה בנוסח המכתב הנדפס (בצורה חלקית) בספר 'טבור הארץ'. הרי שהוא מקפיד ליידע את הקוראים בשעה שהוא משתמש במקור נוסף.

68 הערות אודות 'נ"א' (נוסח אחר) בחלק האיגרות ראה: שם, ג ע"ב (פעמיים), ח ע"ב (פעמיים), כ ע"א. בדף ל ע"ב מופיעה בתוך הטקסט, בסוגריים מרובעים, תוספת מכתב-יד — וגם היא מכ"י שפירא, ונראה שהמו"ל הבין שזו תוספת ולא 'נוסח אחר' ולכן שילבה בתוך הטקסט. ראה הנוסח והתוספת אצל ברנאי, עמ' 182, וזוהי העתקה מ'לקוטי אמרים'. ציוני 'נ"א' מופיעים גם בחלק הדרושים, ראה: לה ע"א, לו ע"א, לט ע"א-ע"ב, מ ע"א-ע"ב, מא ע"א, מג ע"א. ונראה שנוסחים אלו הופיעו כבר בכתב-היד המקורי.

דעתו בתוך סוגריים מרובעים, הצעת התיקון נפתחת בביטוי הסתייגות 'אולי צ"ל', והוא גם חותם: 'המסדר'. וכשנעייין בהצעות הנוסח שלו, נמצא עד כמה זהיר הוא העורך משליחת יד בכתב-היד אף בשינויים קלי-ערך.⁶⁹

כמובן אין הוא מרהיב לשלוח יד ולחקן בכתב-היד המקורי אף במקרים שכתב-היד השני משלים או מברר את הדברים לאשורם. למשל, בפתיחת מכתב ה'⁷⁰ נאמר בכתב-היד 'שנת תק' (חסר), ושמרלר רשם כי בכתב-היד השני מפורש 'תקמ"ב', וציין לעיין ב'בית רבי', שגם שם נמצא אישור לציון השנה תקמ"ב. הרי שאף שתי אותיות לא הוסיף על-פי כתב-היד השני ולא על-פי 'בית רבי'. במקום אחר השאיר העורך על מקומה את התיבה 'מדמסיק', אף שברור לחלוטין כי ה'נוסח אחר' שבכתב-היד השני, הגורס 'מדמסק', הוא הנכון.⁷¹

נראה לי כי די בבדיקה זו להוכיח שאין כל הצדקה לחשדות שמנסה הרן להטיל באמינות העתקתו של שמרלר. אולם ניתן להוכיח גם בצורות נוספות כי קטעי ה'שבחים' לא נוספו על-ידי העורך מ'בית רבי' או ממקורות אחרים.

א. נוסח קטעי ה'שבחים' שב'לקוטי אמרים' לעולם אינו זהה לנוסח שב'בית רבי'.
ב. כיצד יכול היה עורך 'לקוטי אמרים' להצליח ולשלב את הקטעים שב'בית רבי', ששם מנותקים הם ברובם מהמכתבים השלמים, בדיוק לאותו מקום שבו הם משולבים במקורות אחרים ובכתב-היד הקדומים שלא היו לעיניו? הרי לדעתה של הרן, קטעים אלו מופיעים תמיד במקום הפחות מתאים שאפשר להעלות על הדעת, והם קוטעים את ההרצאה השוטפת וכו'.⁷² ואין בכל-זאת כיוון שמרלר בכל המקרים לדעתם של האחרים?

ג. אם שמרלר השתדל להשלים את הנוסח שלפניו על-פי מקורות אחרים, מדוע לא העתיק מ'פרי הארץ' או מ'חיבת הארץ' את המשכם של המכתבים שהיו קטועים בכתב-היד שלפניו, ואשר נרשם שם 'חסר'? והרי בין המשפטים החסרים הללו נמצא גם קטע 'שבחים' לרש"ז שלא היה בכתב-היד שלפניו ובכל-זאת לא העתיקו ממקורות אחרים.⁷³

לא ברור גם מאיזה 'מקום אחר', מלבד 'בית רבי', עשוי היה שמרלר להוסיף את קטעי ה'שבחים'. הרי ב'פרי הארץ' וב'חיבת הארץ' לא נדפסו ה'שבחים'. ושמה היו לפניו כתב-יד נוספים, שמשום-מה חשש לחושפם בפני הקוראים?

ועתה קמה וגם ניצבה קושיה חזקה עוד יותר. מגמת פניה של הרן במאמרה היא להבחין בין קבצים שמקורם באירופה לקבצים שמקורם בארץ-ישראל, לבחון אם קיימות אסכולות המדפיסות

69 אני רושם את הדפים, את המלה המקורית, ואת המלה המוצעת כתיקון (כאמור, כל ההצעות הללו נתונות בסוגריים מרובעים ובנוסח זה: 'אולי צ"ל'... המסדר). טו"ב: הכתב — הכח; כ"ע"א: האין — האזן; כד"ע"א: ובתוכה — ובחנוכה; כו"ע"ב: רגע — רגל; כז"ע"ב: מ"מ — [ראשי-תיבות] מושב מרכב; כז"ע"א: דיו — דילי; ל"ע"א: לי נתן — לא יתן; מב"ע"א: ציור — נייר; מד"ע"א: מ"ד — מדת; מז"ע"א: שאינו — שאינן. ובחלק האגרות (יח"ע"א) תיקון אחד ללא 'אולי צ"ל' אך בתוך סוגריים מרובעים: פסע — [פאשא].

70 ח"ע"ב. וראה: ברנאי, איגרת יח, עמ' 92, שהעתיק מכאן.

71 כ"ע"א.

72 הרן, עמ' 50.

73 ראה: לקוטי אמרים (לעיל, הערה 21). א, איגרת לד. במקום שנרשם שם 'חסר' חסרים למעלה משני עמודים במקום המקביל אצל ברנאי (איגרת נו), והיה יכול להשלימם הן מ'פרי הארץ' והן מ'חיבת הארץ'. ושם, איגרת לה לא העתיק מ'פרי הארץ' ומ'חיבת הארץ' את משפט ה'שבחים' לרש"ז, שנשמט מכתב-היד שלפניו (הזכרנוהו לעיל בדיון אודות ה'שבחים' לרש"ז שבמכתבי רמ"ק). וכן לא השלים מאותם שני מקורות את למעלה מחמשת העמודים החסרים אצלו (מקביל לברנאי, איגרת נח) ושבמקומם רשם 'חסר'.

88

שנדפסה בתר"ט בז'טומיר, בדפוס הנכדים של ר' משה מסלוביטה.⁸¹ הרן מדברת על 'בתי-דפוס "חב"דיים" בלשון רבים, ומביאה דוגמה — 'כגון... ז'טומיר'. וכדאי לדעת אם יש בידה דוגמה נוספת של בתי-דפוס 'חב"די' מבין אלו שנדפס בהם 'פרי הארץ'.⁸² ומה גם שאף לדבריה על 'חב"דיותו' של בתי-הדפוס של נכדי ר' משה מסלוביטה — כמו לדבריה על בתי-הדפוס של ר' משה עצמו — אין כל שחר.⁸³

לקראת סיום מאמרה מרחיבה הרן את השפעתם של בתי-הדפוס 'החב"דיים' לספרים נוספים, והיא כותבת: 'אין לשכוח שהקבצים הראשונים של האיגרות שכתבו רמ"ם ורא"ק... נדפסו, כאמור, בבתי-דפוס, שהיו מקורבים לבית חב"ד'.⁸⁴ מהם 'קבצים' אלו? האם לכד מ'פרי הארץ' נזכר במאמרה קובץ איגרות נוסף שנדפס ב'בית-דפוס חב"ד'?

ד

נעבור עתה לבדיקת האיגרות שהרן רוצה לערער את אמינותן. נעסוק בעיקר בבדיקה הטקסטואלית ולא בתאוריות וב'חוקי' היסוד להנהגת צדיקים' שבדבריה הרן.

81 שם, עמ' 32. ככלל, יש לזרז בשאלה אם אדם המדפיס ספר בבית-דפוס שבבעלותו עושה זאת מטעמים אידיאולוגיים או שמה ממניעים מסחריים. התרשמותי היא שבדרך-כלל שיקולי הכדאיות הכלכלית הם שהנחו את המדפיסים בעבר, וכך אף בימינו. בבית-הדפוס של ר"י יפה נדפסו לפחות 25 כותרים (כשהש"ס, למשל, נחשב ל'כותר' אחד), ומהם רק 6 ספרים של אדמו"רי חב"ד. נוסף עליהם 'שבחי הבעש"ט'; 'פרי הארץ' אשר מחברו — ר' מנחם מענדל מוויטבסק — נחשב אצל חסידי חב"ד כאחד משלהם ('ח' ליברמן, אהל רח"ל, ג, ברוקלין תשמ"ד, עמ' 20, הערה 10). ר' שלמה מלויצק, תלמידו המובהק של המגיד ממזריץ', הדפיס בבית-הדפוס שלו שבפאריצק ספר של תלמיד מובהק של הגר"א (שם, עמ' 59).

82 והם: מאהלוב (רבינשטיין), קניגסברג, ז'טומיר (שאדוב), למברג (שטאנדר), ורשה (מאלדאוובסקי-קלטר), ברדיצ'וב (שפטל), ורשה (קלטר), ברדיצ'וב (אפשטיין), לובלין (הרשנהורין-שטרייזברגר), שנגהאי (תלמידי ישיבת 'חכמי לובלין'), ירושלים (המוסד להוצאת ספרי מוסר וחסידות [ליכטרמן, חסיד רוזין], ירושלים [גנזי החסידות — גרליץ [חסיד סטריקוב]), ירושלים (אור הספר [חסיד בלז]), ולאחרונה — ירושלים (המסורה [חסיד אמשינוב] ערוך על-ידי הרבנים וינברג וזילבר [חסיד סלונים]).

83 המעיין במאמרו של ח' ליברמן, שאליו מפנה הרן, יראה שאין שם ראייה כלשהי ל'חב"דיותו' של הדפוס בסלוביטה. גם מהעובדה שרש"ז נתן הסכמתו לספרים שנדפסו שם (לשני ספרים בלבד!) אין שום ראייה, הן מפני שלא היה זה אלא עניין עסקי, שבו העביר רש"ז לר"ם שפירא את הזכויות שהיו לו בידי המדפיסים האחרים שבסלוביטה אשר איתם עבד קודם לכן (ראה: לויץ [לעיל, הערה 39], עמ' תמט-תנא), והן מפני שנתינת הסכמה אינה מורה בהכרח על שייכות כלשהי בין בית-הדפוס לבין המסכים. ומה נאמר על ספרים שמופיעה בהם הסכמתו של ר' לוי יצחק מברדיצ'וב ליד הסכמתו של ר' חיים מוולוז'ין, האם אותו בית-דפוס שהדפיס הוא של חסידי ברדיצ'וב או שמה של 'מתנגדי וולוז'ין'? ראה: ליברמן (לעיל, הערה 81), א. ברוקלין תש"ס, עמ' 127. ומה נאמר על כך שבפולמוס הידוע בקשר להדפסת הש"ס בין מדפיסי וילנה לבין מדפיסי סלאוויטה עמד האדמו"ר רמ"ם מליובאוויטש לימינם של מדפיסי וילנה דווקא? ראה: 'מונדשיין, 'חדשים גם ישנים' בעניין מחלוקת מדפיסי וילנא וסלאוויטא', מוריה, קסז-קסח (ניסן תשמ"ו), עמ' צו, הערה 30; נ' רקובר, זכות היוצרים במקורות היהודיים, ירושלים תשנ"א, עמ' 191-194. ודפוס האלמנה והאחים ראם בוויילנה, שהדפיס בו את כל ספרי רש"ז ושזכה לתמיכה מסיבית של האדמו"רים החב"דיים ר' שלום דב ובנו ר' יוסף יצחק שניאורסון, האם הוא 'בית-דפוס חב"די'? ראה: 'מונדשיין, 'כתבי-יד והכנות לדפוס בבית האלמנה והאחים ראם', עלי-ספר, ו-ז (ניסן תשל"ט), עמ' 189; איגרות-קודש מאת כ"ק אדמו"ר מהרש"ב נ"ע, א-ה, ברוקלין תשמ"ז, לפי המפתח שבכרך ה, עמ' רסג (ראם, בית-דפוס); איגרות-קודש מאת כ"ק אדמו"ר מהר"י נ"ע, ב, ברוקלין תשמ"ג, עמ' רסא.

84 הרן, עמ' 57.

איגרת יח

קטע ה'שבחים' והמשפט 'על מה שגזרו החכמים' המתייחס אליו נמצאים בששת כתבי-היד הקדומים, וכן בכ"י ריינר ובכתב-היד שעל-פיו נדפס המכתב ב'לקוטי אמרים'. בכ"י בסל"א 903⁸⁵, בכ"י מונקאץ' וב'חיבת הארץ' נשמטו שניהם, אבל בהבדל אחד. קטן אך משמעותי. הצבענו כבר על העובדה כי במקומות רבים שבהם נשמטו ב'חיבת הארץ' מלים או משפטים הוצבה במקומם המלה 'וכו'. והנה, גם במכתב זה מופיע ב'חיבת הארץ' המלה 'וכו' במשפט הפתיחה, לציין את עובדת השמטתו של קטע שלם (במקביל אצל ברנאי — חמש שורות), וגם במקום שממנו נשמט קטע ה'שבחים' נרשמה — ב'חיבת הארץ' ובכ"י מונקאץ' — המלה התמימה 'וכו', שהחליפה את הציון 'וד'ל' המצוי בכתב-היד וב'לקוטי אמרים', וגם במקרה זה היא מורה על השמטה.

התאמצותה של הרן להוכיח כי בלי קטע ה'שבחים' הקריאה רהוטה יותר נראית מוצלחת רק בזכות המשפטים הקטועים שהיא בוחרת להביא בפני הקוראים. אולם המעיין באיגרת עצמה ייווכח לראות עד כמה משתלב קטע זה היטב בתוך שטף הדברים. הכותבים מייצעים לחסידי רוסיה שלא יסעו ל'מקומות רחוקים', שנסיעות כאלו גורמות 'לבלות ימיהם בביטול תורה ותפלה, כי הדרך ממעטת את השם', בה בשעה ש'הנה בע"ה כעת עמכם גדולים חקרי לב' ואין אתם זקוקים לנסוע למרחקים.

הרן מביאה ראיה מהביטוי 'אשר בע"ה בידם טובם', שלדבריה 'מדובר בו בטוב גשמי ולא בטוב רוחני'. זו כמובן אי-הבנה בסיסית, שהרי לא מצינו ששלושת הרבנים הנזכרים הצטיינו בעושר גשמי מופלג עד כי רמ"ם ורא"ק יעצו לחסידי רוסיה לנסוע אליהם וליהנות מרוב הטוב הגשמי שהם ישפיעו להם.

והקטע מדבר בעד עצמו: 'כעת עמכם גדולים חקרי לב ה"ה... איש אלקים קדוש... חכמים חרשים ונבונים לחשים גדולי העצה מפורסמים בתורה וביראת ד'... חריפים ושנונים... אשר בע"ה בידם טובם מרב טוב הגנוז והצפון להאיר עיניהם ולהחיותם, ועצתם אמונה ופעולתם אמת'. הכותבים אינם מזכירים את עושרם של שלושת הרבנים ואת ידם הפתוחה לכל דורש, אלא את קדושתם, חכמתם, יראתם וטוב עצתם.

ראוי לשים לב לדרך נוספת שהרן נוקטת כאן. בדברה אודות המשפט 'על מה שגזרו החכמים', הנמצא ב'לקוטי אמרים' ואשר נשמט מ'חיבת הארץ', היא כותבת: 'ב'איגרות בעל התניא ובני דורו' מובא משפט זה בסוגריים מרובעים. כלומר, המשפט נוסף רק באחד המקורות שהיו לפני הילמן'. והיא מוסיפה: 'לפני הילמן היו קבצים רבים של איגרות, ראה: הילמן, אגרות, רשימה ביבליוגרפית, עמ' 13-16⁸⁵. אכן, טענה משכנעת לכאורה — רשימה ביבליוגרפית המשתרעת על ארבעה עמודים שבה רשומים 'קבצים רבים של איגרות', ובכל הקבצים הרבים הללו לא מצא הילמן את המשפט הנדון אלא במקור אחד בלבד. אך המעיין בספרו של הילמן יראה כי ברשימה ביבליוגרפית עשירה זו רשומים שני קובצי איגרות בלבד, ולשם כך יכולה היתה הרן להסתפק בהפניה לעמ' 16 שבביבליוגרפיה. אך גם שני כתבי-יד אלו אינם רלוונטיים לענייננו, כי את האיגרת הזו הדפיס הילמן לא מכתב-יד כלשהם אלא לפי 'לקוטי אמרים' בלבד, והמשפט הנדון הוקף

בסוגריים מרובעים כיוון שאין הוא מופיע ב'חיבת הארץ'. כך שהילמן וספרו נגררו לכאן שלא לצורך כלל.

נראה לי שרק לשם דבריה בהמשך אותה הערה נזקקה הרן לספר זה. וכך היא כותבת שם: 'העובדה שקטע השבחים אינו מופיע ב"ספר חיבת הארץ" אינה מפריעה לו [להילמן], הוא פוטר אותה בטענה: "נדפס בהשמטות בס' "חיבת הארץ", ראה שם, עמ' יא, וכך גם במקרים אחרים'. ותמה אני מדוע אין הרן מתבטאת בסגנון זה גם לגבי ישראל היילפרין שקדם להילמן וגם הוא כותב: 'בחיבת הארץ חסר קטע גדול...'⁸⁶ — הוא הוא קטע השבחים שבאיגרתו האחרונה של רמ"ם. וכך יכולה הרן להתבטא גם לגבי דבריו של ברנאי עצמו לאיגרת יח דנן.⁸⁷ ואין זו אלא הוכחה נוספת לגישה שנוקטת הרן כלפי כל מי שכתב בחיוב ובאהדה על רש"ז.

איגרת יט
קטע השבחים שבאיגרת זו נמצא בכל מקום שהיא מופיעה בכתב או בדפוס, ולהרן לא נותר אלא להתפלפל ולסיים בקביעה 'ונשארת הקושיה אם ב"פלא יועץ" [שבקטע 'שבחים' זה] הכוונה אכן לאדם מסוים, ובמשפט נוסף: 'הביטוי "פלא יועץ" — שבדורות שלאחר מכן נחשב בחוגי חב"ד כתואר לרש"ז — הטעה'.⁸⁸

חבל רק שהרן לא מצאה לנכון לציין כי במכתב אחר כתב רא"ק: 'ומה גם כי בעז"ה הלא עמכם כבוד רב חביבי... כק"ש מהו' שניאור זלמן פלא יועץ ומי בעל דברים יגש אליו',⁸⁹ ואם כן, תואר זה לרש"ז אינו תוצר של חוגי חב"ד בדורות מאוחרים, אלא רא"ק עצמו השתמש בו. ולכן אין זה מופרך כלל כי גם באיגרת הנדונה הביטוי 'פלא יועץ' מכונן לרש"ז.

לפי דבריה של הרן, כי אין זה ברור אם ב'פלא יועץ' הכוונה לאדם מסוים, לא נוכל להבין את המשך המשפט 'וגם שם אל תרגילו בזה... בכדי שלא להגדיל הקנאה' — היכן זה 'שם'?⁹⁰ לאיזה מקום מוגדר אל להם לחסידים להתרגל בנסיעות אם אין הכוונה לנסיעה לאדם מסוים? ומדוע תגדל הקנאה אם נסיעותיהם אינן לאדם מסוים דווקא?

באותו קטע מופיע גם המשפט 'שלא להתנהג בנסיעות כאשר כתבנו כמה פעמים', אך לצורך טענותיה של הרן נוחה לה יותר הגרסה המשובשת 'להתנהג בנשיאות',⁹¹ והיא מתעלמת מכך שבצורה זו אין לו למשפט כל קשר לעניין ולא שום משמעות כשלעצמו, אין היא מגלה היכן כתבו הרבנים כבר 'כמה פעמים' 'שלא להתנהג בנשיאות', ובעיקר תמוהה התעלמותה מכך שב'חיבת הארץ' ובכ"ז בסל"א 903⁸⁰ — שהם שני המקורות שעליהם היא מסתמכת לאורך כל הדרך — הנוסח הוא 'נסיעות', וכך הוא הנוסח גם בשאר כתבי-היד, ואין היא מזכירה כלל את שני מקורות אלה בהקשר זה.

86 ראה: דבריו של היילפרין במבוא לאיגרת מב אצל ברנאי.

87 ברנאי, איגרת יח, עמ' 92, הערה 1.

88 הרן, עמ' 39.

89 ברנאי, איגרת נח, עמ' 220. וראה דבריו בקשר לאיגרת זו ונוסחיה, לעיל, ליד הערות 34-35.

90 יש להעיר כי בכל המקורות מופיעה המלה 'שם', אבל היא נמצאת בנוסח שהרן מנסה לפרש אותו בהתאם לגרסתה.

91 הרן, עמ' 38.

חותם קהל הקודש עובדי
אדמה בכפר פקיען,
קרובה לעיה"ק צפת ת"ו

איגרת כא

מאיגרת זו מצטטת הרן ארבעה 'שבחים': הראשון 'שבח' מפוקפק למדי, שאינו אלא הודעה מרמ"ם כי קיבל איגרות תלויה מכמה מקומות, ובראשם איגרת (משותפת?) מר"ב ומרש"ז. בשאר שלושת ה'שבחים' מצויים רמ"ם ורא"ק לחסידים לנסוע לפרקים אל 'הרבנים הנ"ל'.

'חיבת הארץ' ובכ"י בסל"א 8° 903 משמיטים את שמות הרבנים רק מן ה'שבח' הראשון, ואילו את שאר שלושת ה'שבחים' הם מותירים כמות שהם, שהרי לא מפורשים בהם שמותיהם של 'הרבנים הנ"ל', שאליהם יש לפנות. בעיית הסגנון הספרותי לא הפריעה להם, וכך מופיעים בנוסח שלהם דיבורים אודות 'הרבנים הנ"ל' ו'הרבנים והשלימים המבוארים לעיל' — כשהקורא אינו יודע למי הכוונה, אבל לנו ברור שזו השמטה גסה שלא נעשתה בחכמה רבה.

נפנה עתה לטבלה שהרן מגישה לקוראים ובה 'סיכום סכימטי של היקרויות השבחים לרש"י לפי ההוצאות השונות',⁹² ונראה כי לגבי איגרת כא נרשם שם כי בארבעה מן המקורות ה'שבחים' אינם מופיעים. ותמה אני, הרי שלושה 'שבחים' מן הארבעה נמצאים בכל המקורות, ומדוע אין לכך זכר בטבלת הסיכום? הרן יכולה לדון כרצונה במשמעותם של ה'שבחים' הללו, אבל מדוע מתעלמת היא כליל מקיומם?!

במקרה זה גם הנוסח המקוצר של ה'שבח' הראשון כפי שהוא ב'חיבת הארץ' ובכ"י בסל"א 8° 903 (וכך גם בכ"י מונקאץ') אינו מניח את דעתה של הרן. זיפו כמעט ומוכח מתוכו: 'האגרת אשר קבלתי'⁹³ בקובלנא מכמה מקומות, ובראשית כבוד אהובינו הרבנים המאורות הגדולים — והרי העדר שמות הרבנים אינו צורת כתיבה ספרותית מקובלת באיגרות אלו. לכן מעדיפה הרן את הנוסח הקצר עוד יותר שב'פרי הארץ': 'האגרת שקבלתי בקובלנא מכמה מקומות'. חבל רק שהרן לא טרחה להעתיק בהקשר זה דווקא⁹⁴ את ההודעה המפורשת שמסר מדפיס 'פרי הארץ' בשורה הקודמת לציטוט הנ"ל, לאמור: '... ודלגתי מענין לענין המצטרך שלא להכביד על הקורא והוצאת הדפוס כי רבה היא! כדרכה מתאמצת הרן להוכיח שלא זו בלבד שהמכתבים לא נכתבו על-ידי רמ"ם, אלא שלא יעלה על הדעת כלל שרמ"ם יכול היה לכתוב מכתבים מעין אלו. וכך היא קובעת כי 'קשה לראות את רש"י כנמען לפנייה בענין כזה' של דאגות הפרנסה, ומפנה לקובלנותיו

92 שם, עמ' 45.

93 בכ"י מונקאץ' בשיבוש נוסף: 'האגרת אשר קבלתי'. יצוין כי בכ"י ריינר נשמטו שמות הרבנים, אך במקום ההשמטה נרשם 'וכו': 'הרבנים המופלגים מאוה"ג וכו'.

94 עובדה זו נזכרת אצל הרן כשהיא מדברת על שינויים מכוונים בנוסח האיגרות. ראה: הרן, עמ' 25, הערה 11.

של רש"ז על הפונים אליו בענייני פרנסה.⁹⁵ ואני תמה, אם לא פנו אליו אנשים רבים בענייני פרנסה, על מה ולמה היו קובלנותיו?

ושוב חוזרת הרן לטענתה כי משפטי ה'שבחים' קוטעים את רצף העניין, וגם הפעם מגייסת היא לעזרתה שבתי משפטים שלא מן העניין. לדבריה, כותב רמ"ם שהדרושים שבאיגרתו כוחם יפה למשך שנה, ובשנה הבאה יכתוב אליהם שוב ויפרנסם בדרושים חדשים. הכל טוב ויפה, ולפתע נדחק לו 'משפט של שבחים' בין שני המשפטים הללו ומפריע להבנת העניין שהיה ברור לחלוטין. אעתיק את המשפטים בשלמותם, ואדגיש את המשפט ה'מיותר', כדי שנראה האמנם יש אמת בדברי הרן: '... יספיק להם מעט הכמות ורב האיכות המכבואר באגרת הלזו על זמן מה, וזמן מה יתקרבו אל הצדיקים והחסידים הרבנים והשלימים המבוארים לעיל שכל דבריהם כגחלי אש מועצות ודעת אלקים, ואי"ה לשנה הבאה יודיעוני מערכם ומעמדם ... ואוספי ידי שנית ...'. המשפטים קשורים ואחוזים זה בזה בצורה הגיונית וספרותית גם יחד, והרן סכסכה ביניהם בכך שפירשה את דברי רמ"ם כאילו נאמר בהם שאיגרתו צריכה להספיק לשנה שלמה.

במשפט הבא נכתב: 'אחרי שיתן עיניו ולבו אל האגרת הזאת פעמים ושלש יחזק את לבבו מעט שלא להשגיח בגשמיות העניינים כי אם לפנימיות, ואם יתיישן מעט בלבו יתאמצו להראות פנים בפנים עם הרבנים הנ"ל, ואי"ה יתעלו בעילוי נפש וגוף וממון ובנים', והרן טוענת — ללא כל הסבר — שהמשפט שהדגשתי 'קוטע את המהלך הטבעי של הרצאת הדברים ואת הרעיון המובע בהם, ואין הוא כי אם חציצה שאינה במקומה'.⁹⁶ אך מי שמבין את האיגרת רואה עד כמה הדברים מעניינים; רמ"ם שידע את נפש האדם שקשה עליו לחזור ולקרוא באגרת אחת שוב ושוב במשך שנה תמימה, אומר לחסידיו שבאם יתיישנו הדברים בלבם יפנו אל הרבנים הנ"ל וישמעו מפיהם דברי חיזוק חדשים וחיים.

דבריה הנחרצים של הרן כי 'רמ"ם אינו מוכן לוותר אף לא על חסיד אחד שלו'⁹⁷ אינם אלא סעיף נוסף ב'חוקי יסוד להתנהגות הצדיקים' שהמציאה מדעתה, ואין אנו יודעים אם אכן מוכן היה רמ"ם לפעול לפי כללים אלה. ומה גם שהוא לא נתבקש לוותר אף לא על חסיד אחד שלו, והחסידים שנסעו לרש"ז המשיכו להיות כפופים לרמ"ם, הם ורש"ז גם יחד.⁹⁸

95 שם, עמ' 40, הערה 67.

96 שם, עמ' 41.

97 שם.

98

מצב דומה נוצר כבר קודם לכן. כאשר ר' אהרן מקרלין הנהיג עדה בחיי רבו, המגיד ממזריץ', וגדולי תלמידיו — ר' שלמה מקרלין ור' חייקא מאמדור — היו כפופים גם הם למגיד ממזריץ'. משנים מאוחרות יותר ידועים מקרים ספורים, שבהם נוצרו מתחים בין מנהיגים חסידיים לבין תלמידיהם, שהחלו אף הם להנהיג עדה בחיי רבם (במקרה אחד לפחות החלה 'עצמאות' זו בעידודו של הרב — ר' אלימלך מליז'נסק עורר את תלמידו, 'החזוה מלובלין', להנהיג עדה). מוכן שתשומת-הלב התמקדה במקרים אלו — ולא מעט בזכות התיאורים הספרותיים שנרקמו סביבם — יותר מאשר כתופעה הנפוצה עוד יותר שבה התלמיד-הרבי וחסידיו גם יחד כפופים לרבי עליון מהם. לאחרונה הרחיב בנושא זה ד' אסף, במאמרו 'מוולין לצפת: דיוקנו של ר' אברהם מאוורוק' כמנהיג חסידי במחצית הראשונה של המאה התשע-עשרה, שלם, ו (בדפוס): 'החסידות בהתפשטותה: דיוקנו של ר' נתניה במחצית הראשונה של המאה התשע-עשרה', ספר היובל לכבוד פרופ' ח' שמרוק (בדפוס). אסף מגדיר תופעה זו 'צדיקי משנה'. ועוד הוסיף דוגמאות לרבו ר' ישראל מרוז'ין והביא עימו 'קוויטלאך' שמסרו לו חסידיו; ר' משה רחמי"ל ממוגלינצא, שנסע בקביעות לרבו ר' ישראל מרוז'ין והיותם כפופים לר"י מרוז'ין, ועוד כהנה וכהנה. מקוברין ור' אלימלך מגראדיסק, שניהלו עדה בד בבד עם היותם כפופים לר"י מרוז'ין, ועוד כהנה וכהנה. 'החזוה' מלובלין ציווה על תלמידו ר' שמעון מירוסלב לקבל עליו גם את מרותו של רמ"ם מרימנוב, ואותו ר"ש מירוסלב, כשכבר היה אדמו"ר והנהיג עדה, קיבל עליו את הרבי מבלז לרב מובהק. ראה: מ' וונדר, אהל שמעון. ירושלים תשל"ד, עמ' יח, ל.

גם רא"ק לא קיבל על עצמו לפעול לפי אותו 'חוק יסוד', ואחר שסר חינו של רש"ז בעיני רא"ק, פנה האחרון אל חסידיו בקריאה דומה לקריאותיו משנים עברו, אלא שהפעם הועתקו ה'שכחים' מרש"ז אל ר' מרדכי מלכוויץ: 'הנה עיניכם רואות את מורכם ... ה"ה רב רחמנו ... הרה"ח המפורסם בצדקתו ... מו"ה מרדכי מלעכיוויטש הולך ואור, באורו יראו אור לנחותם בדרך אמת ואמונה אזור מתנם, כאשר ידבק איש אזור מתניו כן ידבקו אליו בני אל חי, והי' כל מבקש ד' אליו ידרושון, להאיר להם נתיבות האמת תכון לעד ...'⁹⁹

בדרך אגב אעיר כי בדיון באיגרת זו משתמשת הרן שלוש פעמים בכינוי 'מניחים' המוסבר אצלה: 'כינוי לאנשים שתפקידם היה לחזור באוזני שאר החסידים על דרושי הרבי ולבארם'. מהסבר זה למדים אנו שהביטוי המקובל 'חוזרים' נתחלף לה בתואר 'מניחים' שלא היה ולא נברא.¹⁰⁰ בסיכום דבריה לגבי איגרת זו מעלה הרן השערה המבוססת על הנחה בדבר התפתחות בנוסחי האיגרות, שעברו כמה שלבים וגלגולים עד שהגיעו לנוסח שהגיענו. זהו נסיון ליישם שיטת מחקר המקובלת אולי בביקורת המקרא, אבל אין היא מבחינה בהבדלים. שלא כמו בנוסח המקרא אין לנו מרווח של אלפי שנים היכול לאפשר טיעונים בדבר התפתחות נוסחים מעין אלו שהרן מנסה לייחס לאיגרות הנדונות. ומה גם שיש לנו טקסטים שנעתקו שנים ספורות בלבד אחר כתיבת המקור, דבר שאינו בידי חוקרי המקרא והוא שמעניק דרור לדמיונם. ואילו בדיקת הטקסטים שלנו מראה כי בכתבי-היד הקדומים ביותר מופיע הנוסח 'מפוח' ביותר, בה כשעה שרק בהעתקות היותר מאוחרות ('חיבת הארץ' וכ"י בסל"א 903 8°) נמצא הנוסח שלדעת הרן הוא הקרוב יותר למקור. ועוד זאת, ב'פרי הארץ', ששורותיה הראשונות של האיגרת שם זהות, לדעת הרן, לנוסח הקמאי ביותר, מוצאים אנו בהמשך אותה איגרת את הנוסחים שהם 'שיא ההתפתחות' — התפתחות הסותרת את ה'השתקה' שבפתיחת האיגרת.

איגרת כו

באיגרת זו מופיעה המלצה של רא"ק לחסידים לפנות אל רש"ז שיורה להם את הדרך הנכונה ביראת ה'. הרן מצביעה על העובדה שב'חיבת הארץ' ובכ"י בסל"א 903 8° (וכך גם בכ"י מונקאץ') נשמטו

99 ברנאי, איגרת עה. בכ"י בסל"א 6299 8° ובכ"י סורסקי נמצא מכתב קצר שכתב ר' אהרן הגדול מצפת אל ר' אהרן הקטן מסמיליאן, וגם בו נזכרת דרישה לכפיפות לאחד החסידים בחיי רבו: 'עצמי נאמנה שתקראו א"ע למען השם להרב מו"ש זלמן מהאראדק כי לפי הנשמע מאדמר"ר הוא יחיד בדורו במחניכם בחכמה ובחסידות, ע"כ אל תהא דבר זה קל בעיניכם'. איני יודע מיהו ר' ש' זלמן מהאראדק זה. המעתיק שהעתיק מכתב-יד זה את כ"י בסל"א 1379 4° קרא בטעות 'של' זלמן, ובהעתקתו אנו קוראים: 'שלמה זלמן' (המשכו של המכתב נעתק בהערה 4 לטבלה שלהלן). בין הגהה להדפסה ראה אור ספרו של א' סורסקי, 'יסוד המעלה, בני-ברק תשנ"א, ומכתב זה נדפס שם, ב. עמ' מו. ב'מקורות' לאיגרת זו נאמר שם, עמ' שכח: 'לא הצלחנו לברר מי הוא ר' זלמן מהורודק הנזכר באגרת'. וראה עתה ב'הוספה' בסוף המאמר.

100 ראה: הרן, 'מ' 41-42. להסבר ראה שם, הערה 68. לעניין הכינויים ראה: 'מלון מקוצר של חב"ד' אצל: א' שטיינמן, באר החסידות: משנת חב"ד, א. תל-אביב [תשי"ז], עמ' 13, ושם מוסבר: 'הנחות' — שיחה או מאמר של הרבי, שנכתבו מפי הזכרון על ידי אחד השומעים. חוזר — מי שחוזר בפני הקהל חידושי התורה של הרבי, וראה גם: 'חוזר', א' בן-יהודה, מלון הלשון העברית הישנה והחדשה, ג, ירושלים תש"ח, עמ' 1461. והאריך כזה י"ד לבנון, 'מוטיבים חב"דיים ב"הנחה' לש"י עגנון', בקורת ופרשנות, 16 (אדר א' תשמ"א), עמ' 137-139. הפועל 'להניח' נוצר כדי להבחין בין העתקה מנוסח כתוב לבין העלאה על הכתב ('להניח' על הכתב) מן הזכרון. היו רבים ש'הניחו', אך איש לא זכה בשם התואר 'מניח', שלא כמו 'חוזרים', שהיו אנשים קבועים בדרך-כלל, או 'מעתיקים', שהיו בהם גם קבועים וגם מזדמנים.

חותמות כולל רייסין
בטבריה

מדברי רא"ק שורות ה'שבחים' המופיעות ב'לקוטי אמרים', ואנו מצדנו נצביע על העובדה שבכתיב היד הקדומים (ובכ"י ריינר) השורות הללו מצויות.¹⁰¹

הרן מעדיפה כמובן את הנוסח הקצר, ומשום כך אין היא מצביעה על הליקוי החמור שבו. במקרה זה — כמו במקרה אחר שהצבענו עליו לעיל — השמיט 'החסיד הזר' יותר מן הנצרך, ומחק גם את המשפט הקודם לקטע ה'שבחים', משפט שאינו קשור כלל ל'שבחי' רש"ז, ואדרכה, ברנאי טוען שקטע זה הוא ביקורת על שיטתו של רש"ז!¹⁰²

באותו קטע כותב רא"ק שהעשייה חשובה מן ההשגה ו'ריבוי החכמה על המעשה פוגם'. לדבריו, די להחזיק בדיבור אחד מדברי החסידות ולהתחזק בעזרתו לאורך ימים, כשיעמיק בו עוד ועוד ובכוחו יעלה מעלה מעלה. 'וזהו מאמר רז"ל (חגיגה יא ע"א) במופלא ממך — שהוא מופלא ממך בעצמך, שאינו נוסד בלבך [אלא] רק מהשמיעה — אל תדרוש'. כל המשפט המודגש נשמט גם הוא באותם שלושת המקורות — שהם אחד — אגב מחיקת השורות הבאות אחריו, שבהן ה'שבח' לרש"ז, וזיופו של הנוסח המקוצר מוכח מתוכו. גם במקרה זה מבקשת המחברת להסתייע בסברה במקום לסמוך על הבדיקה הטקסטואלית, וכותבת: 'תוספות רא"ק באות בדרך-כלל לחזק את דברי רמ"ם, וכך אמנם גם כאן: "והנה מכתב קודש נזר ישראל כבוד הרב שיחי' הפליא לדבר... הזכרת רש"ז בהקשר זה מיותרת ואינה במקומה'.¹⁰³ אך כפי שכבר ראינו כמה פעמים, התמונה משתנה כשאנו מביטים במשפטים בשלמותם ולא בקטעים הנבחרים שמצטטת הרן, וגם במקרה דנן חוזרת התופעה על עצמה. רא"ק כותב בקטע שאחרי משפטי ה'שבחים', ללא כל קשר לרש"ז: 'והנה מכתב קודש נזר ישראל כבוד הרב שיחי' הפליא לדבר ולהבדיל בין קודש ישראל סגולתו לבין העמים ונמוסיהם, אבל לא שילכו בגדולות ונפלאות... כלומר במשפט השלם רא"ק אינו מחזק כלל את דברי רמ"ם, אלא כותב לחסידים שאף שרמ"ם הפליא לדבר כעניין מסוים, אבל אל להם ללכת בגדולות ונפלאות מהם. צודקים דבריה של הרן כי 'הזכרת רש"ז בהקשר זה מיותרת ואינה במקומה', ואכן, רא"ק אינו מזכיר כלל את רש"ז בהקשר זה.

101 אלא שבכ"י הספרייה הציבורית בניו-יורק תלושים שני הדפים שבסופם היתה פתיחת מכתבו זה של רא"ק. כך ששורותיו הראשונות של ה'שבח' חסרות, והוא מתחיל במלים: 'להורות להם את הדרך'. לעומת זאת בכ"י הסמינר לרבנים בניו-יורק תלושים הדפים שבהם סיומו של המכתב על ה'שבח' שבו.

102 ראה: ברנאי, איגרת כו, עמ' 132, הערה 15. אין לראות בדברי אלה הסכמה לפרשנותו של ברנאי לקטע זה.

103 הרן, עמ' 42.

איגרת מב

באיגרת זו נמצא קטע שלם שבו סומך רמ"ם את ידיו על רש"ז ו'מושח' אותו, כלשון האיגרת, להיות מורה צדק במדינת רוסיה.

כצפוי מופיע הקטע בכל כתבי-היד הקדומים, בכ"י ריינר וב'לקוטי אמרים', וכרגיל נשמט מ'חיבת הארץ', מכ"י בסל"א 903 8° ומכ"י מונקאץ'. הרן מנסה לשכנע את הקוראים גם במקרה זה שהנוסח הקצר משובח ועדיף על הנוסח הארוך, שכלל לא ייתכן שרמ"ם היה מעלה בדעתו לכתוב שכמותו. היא עושה זאת שוב כאמצעות שבירת משפטים והדבקתם זה לזה, בצורה מעולה, ושוב מופרכים דבריה אחר עיון במשפטים השלמים כפי שהם בהקשר המקורי.

לשם המחשת הקשר וההמשכיות הישירה שבין הקטע אודות ר' יעקב מסמוליין לבין קטע הפתיחה של האיגרת מביאה הרן את משפט הפתיחה של הקטע על ר' יעקב: 'אהובינו אחינו... שמעו ותחי נפשיכם ובואו כולכם בברית יחד' וכו'. אך במקום הנקודות השמיטה הרן ארבע מלים משמעותיות: 'בקשו צדק בקשו ענוה'. ציטוט המשפט בשלמותו שומט את הקרקע מתחת לטענתה כי הקטעים מתקשרים בצורה יפה כל-כך, כי מה עניינה של ענוה לכאן? אולם, אם קטע ה'שבחים' שבין קטע הפתיחה לקטע אודות ר' יעקב מסמוליין יישאר במקומו, יבואר היטב הקשר בינו לבין הקטע על ר' יעקב. אחרי שרמ"ם ממנה את רש"ז לראש לחסידי רוסיה ומורה לחסידים כי 'כולכם חייבין בכבודו', ויודע הוא היטב כי רבים ממאנים לכופ את ראשם לפני רש"ז הצעיר,¹⁰⁴ פונה הוא אליהם בשם הענוה, האחדות, אהבת הרעים והשלום: 'בקשו צדק בקשו ענוה, שמעו ותחי נפשיכם ובואו כולכם בברית יחד בהתקשרות נפש אנת] באהבה ואחוה וריעות, ובוזה מהרה ישמע בערני יהודא ובחוצות ירושלים קול ששון וקול שמחה, ושלום על ישראל'. ובהמשך ישיר, ללא הפסק, פונה רמ"ם בבקשה אל ר' יעקב מסמוליין שלא יעלה על דעתו להסתלק מתפקיד גביית מעות ארץ ישראל מפני שאינו רוצה להיות כפוף למרותו של רש"ז הנכפית עליו מכאן ואילך.¹⁰⁵ הרן משבחת את המבנה התקין והטוב של איגרות רמ"ם, שאף בשעה שהן עוסקות בעניינים שונים, הרי לכל עניין מקומו שלו ללא עירוב פרשיות, כפי שהיא מדמה לראות באיגרת שלפנינו. איני בטוח אם כל איגרות רמ"ם עומדות בדרישה זו, אולם בשעה שהרן מציגה את האיגרת שלפנינו — על כל ענייניה — כעשויה מיקשה עניינית אחת, היא מתעלמת לחלוטין מן המשפטים אודות כתיבת איגרות שלומים ומכתבים פרטיים וכו' — קטע כן חמש שורות שנשתרבע לו בין עניין שד"רותו של ר' יעקב מסמוליין לבין הקטע אודות חוסר האפשרות ללוות מעות והדרישה להודרו בשילוח המעות בכל שנה.

104 כבר קודם לכן נזקק רמ"ם להוכיחם על כך: 'להיות נשאל לפני מי שגדול ממנו', ראה: ברנאי, איגרת לט, עמ' 166. ולכן גם כוונתו של רש"ז וילנר במכתב שכתב לחסידי רוסיה מיד אחר פטירתו של רמ"ם: 'להשקוט הריב ומצה אשר בערה כאש במדינותיכם, וכל מה דכיף אינש נפשו' טפי מעלי, ובוזה יתעלו, וכן ה' מעולם דרך אדמו"ר זצלה"ה... והעיקר לקיים דברי אדמו"ר נ"ע שכתב אליהם... ועליכם לכיף נפשיכם לפני מי שגדול מכם ואפילו למי שקטן בעיניכם, ולעולם יהי' אדם אוהב שלום ורודף שלום', ראה: ברנאי, איגרת מה, עמ' 182; וראה גם: וילנסקי (לעיל, הערה 4), עמ' 21-22. בשעה שהרן מדברת אודות התנגדות הגדולים של הרה"ק רמ"ם נ"ע אין לה מקור ברור לכך יותר מאשר דבריו של בעל 'בית רבי', 'שהרבה מהחסידים הגדולים של הרה"ק רמ"ם נ"ע שנשארו במדינתנו עמדו לשטן כזה'. לדעתי למדים אנו מכך על אובייקטיביות רבה שנהג בה בעל 'בית רבי', שהרי עובדה זו אינה מפורשת בשום מקור אחר, ובנקל יכול היה להתעלם ממנה. ראה: הרן, עמ' 46 והערה 79. והשווה לדבריה בעמ' 49.

105 כך מפרש גם וילנסקי את הקטע דנן: 'יש להניח שר' יעקב סמיליין רצה להתפטר מחמת ההתנגדות בעדה החסידית לעמידתו של רש"ז בראש חסידי רוסיה', ראה: וילנסקי (לעיל, הערה 4), עמ' 21.

הרן קובעת בבטחון גמור כי 'אין ספק שהוא [קטע ה'שבחים'] לא נכתב על ידי רמ"ם ... רמ"ם לא שיער שזו תהיה איגרתו האחרונה ... אילו שיער שהאיגרת תהיה מעין צוואה שלו, ודאי היה כותב איגרת מסוג אחר ... בעודו בחיים לא היה רמ"ם ממליץ למנות ברוסיה רבי אחר שינהיג שם את חסידיו.¹⁰⁶ ותמה אני על כל קביעות אלו שאין לנו הוכחה אף לא לאחת מהן. ולא זו בלבד, אלא שבדבריה אלו מתעלמת הרן מהמשפט 'אין הזמן גורם להרבות באג"ש [איגרות שלומים] כי מי יודע לעת כזאת, רק מה דמוכרח טפי ...'¹⁰⁷ וכן מתעלמת היא מאיגרתו של רא"ק המתארת את תקופת חייו האחרונה של רמ"ם, ולפיה במשך כעשרה חודשים — לבד מימים ספורים — היה מוטל חולה 'עד דכא ביסורי צדיק ... שהי' ככה דל ובשרו כחוש, עד שכמעט יצא מגדר אנושי'.¹⁰⁸ גם רש"ז וילנר כותב בפירושו כי ברור לו שרמ"ם הבין שבשנה זו תהיה פטירתו והכין עצמו למיתה.¹⁰⁹

וביותר תמוהה התעלמותה של הרן ממשפט אחר במכתבו זה של רא"ק: 'והנה צוואת ביתו היתה זמן טובא קודם מותו, שכבר נתייאש מן החיים וצוה לכתוב הצוואה, ואח"כ בדברנו עמו גם אנחנו כמה וכמה דברים מענין ההנהגה, וכל המבואר במכתבנו בשמו הוא צוה ויעמוד, ונכתב באותו פרק ככל הדברי' וככל החזיון אשר עינם תחזה'. רא"ק מוסר כאן דברים ברורים: רמ"ם נתייאש מן החיים וציווה לביתו,¹¹⁰ ולאחר הצוואה לביתו דיבר עימו רא"ק 'מענין ההנהגה' והם הם הדברים המפורשים באיגרת הנדונה בדבר ההנהגה, שכולם נכתבו על-פי ציוויו באותה עת ('באותו פרק'). כפי שענינו רואת באיגרת.

מכאן עוברת הרן לטבלה שבה 'סיכום סכימטי של היקרויות השבחים לרש"ז'. לעיל הצבענו כבר על כמה פגמים שמצאנו בטבלה, ואצביע כאן על פרט נוסף. מי שאינו מעמיק בשיטות הרישום ואינו משווה את הממצאים עם פירוטם במאמר עצמו, יקשה עליו להבחין בין מכתבים שאינם נמצאים כלל במקור מסוים, לבין מכתבים המצויים באותו מקום אלא שנשמט מהם 'קטע השבחים', וההבדל בין שני הדברים הריהו משמעותי ביותר. אילו היתה הרן מבחינה ביניהם בכירור, היינו רואים כי מ'כתב-היד שנתקבל מהרב זילבר' לא נשמט אלא קטע אחד בלבד, ושאר המכתבים, שבהם נכללים ה'שבחים', אינם מופיעים בו כלל וכלל. וכשאנו יודעים גם את מה שהרן לא גלתה לנו והוא כי אותו 'כתב-יד' כולל שלושה מכתבים בלבד מתקופתם של רמ"ם ורא"ק, אין אנו יכולים לייחס משמעות כלשהי להעדרם של אותם מכתבים.

106 הרן, עמ' 45.

107 ברנאי רואה בכך רמז למחלתו של רמ"ם, ראה: ברנאי, איגרת מב, עמ' 175, הערה 12. לדעתי יש במלים 'כי מי יודע לעת כזאת' יותר מאשר רמז בעלמא.

108 ברנאי, איגרת מג, עמ' 177.

109 שם, איגרת מה, עמ' 182.

110 היא הצוואה שנדפסה גם בלקוטי אמרים (לעיל, הערה 21), כ, דף ב ע"ב-דף ג ע"א. לא מפורש שם מתי נערכה הצוואה, אלא רק שהיה זה בשעה שחלה את מחלתו שממנה לא קם עוד. הצוואה נחתמה אחר הפטירה, ביום ז' באייר תקמ"ח.